

תודעה משטה ותודעה מנחה בעולמו של הגיבור על-פי שני רומנים של גיל אילוטוביץ'

תקציר

דרכי-הייצוג הרטוריות של הדמות בטקסט מן המבדה הן מגוונות ומאפשרות ליוצרו לעצב את הדמות כאינדיבידואלית וכשונה מיתר הנפשות הפועלות. כמו-כן מסייעות דרכי-הייצוג לשקף את מרחביה של הדמות לפני ולפנים. אחת מדרכי-הייצוג הבולטות היא שיקוף התודעה של הדמות.

במאמר זה אבקש לבדוק, כיצד מתבטאים אופני הייצוג של דמות הגיבור בשיח הפנימי שלה, ההכרתי, ביחס לחומרי השיח המודחקים, הנמצאים בתת-ההכרה.

הנחת-העבודה של מאמר זה מציעה, כי ברומנים **תמונות חתונה ואוכלי הגחלים** של גיל אילוטוביץ' – מוצעות תשתיות תודעה כפולות בעולמה של דמות הגיבור, המקיימות יחסים סימביוטיים זו עם זו ומשפיעות בכך על הכרעותיה ועל צעדיה של הדמות. אבקש לעמוד על אופיין של תודעות אלו ולבחון הנחה זו על-פי שתי דמויות גיבור בשני הרומנים הנזכרים.

יצירות אחרות בספרות הישראלית משנות החמישים, השישים והשבעים, המעצבות את דמותו של ניצול-השואה ואת עולמו – דנות, לטענת נורית גוברין, ב"יחסי הזרות והריחוק, שחשה החברה הישראלית כלפי ניצולי-השואה... שזוהו כאחרים ונתרו לאורך השנים עם זיכרון של אימה, שלא אפשר היה לשלבו בהוויה הישראלית, אלא שהביא אליה את העולם, שאותו עזב ושלא חדל להיות חלק מהתרבות והזיכרון שלה גם כאן".

מילות מפתח: אופני-ייצוג; דמות-גיבור; דמות-משנה; תודעה; תודעה משטה ותודעה מכוונת; שואה.

מבוא

הרומנים תמונות חתונה אוכלי הגחלים כטקסטים, המעצבים תשתיות תודעה

הנחת-העבודה של מאמר זה מציעה, כי ברומנים **תמונות חתונה**¹ **ואוכלי הגחלים**² של גיל אילוטוביץ' – מוצעות תשתיות תודעה כפולות בעולמה של דמות הגיבור, המקיימות יחסים סימביוטיים זו עם זו ומשפיעות בכך על הכרעותיה של הדמות ועל צעדיה.

במאמר זה אבקש לעמוד על אופיין של תודעות אלו ולבחון הנחה זו על-פי שתי דמויות גיבור בשני הרומנים הנזכרים.

בספרה **מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים** – דנה נורית גרץ ביצירות-ספרות ישראליות משנות החמישים, משנות השישים ומשנות השבעים, המעצבות את עולמו של ניצול-השואה ואת דמותו.

לטענת גרץ, דנות יצירות אלו ב"יחסי הזרות והריחוק, שחשה החברה הישראלית כלפי ניצולי השואה...שזהו כאחרים ונתרו לאורך השנים עם זיכרון של אימה, שלא אפשר היה לשלבו בהווה הישראלית, אלא שהביא אליה את העולם, שאותו עזב ושלא חדל להיות חלק מהתרבות והזיכרון שלה גם כאן".³

גרץ טוענת, כי בספרות הישראלית, בניגוד לקולנוע הישראלי, המגויס לטובת תעמולה ציונית, שמובלט בו הניכור ביחס לניצול – ישנה פתיחות ל"קולות התרבותיים השונים", מכיוון שאיננה כלי תעמולתי מוצהר. הזווית האישית של הניצולים קיימת בספרות העברית בעשורים הנזכרים, אם כי היא עדיין מובלעת "... בתוך הסיפור הלאומי המכסה עליה, או מוצב לצדה".⁴ למשל, ברומן **שואה שלנו** של אמיר גוטפרינד⁵ – ניכרת התעלמות תודעתית בעולמן של דמויות ניצולות-השואה והדחקתה לאורך שנות דור. דמות הילדים הצברים המעוצבת ברומן היא החותרת לחישוף ההדרגתי אך העמוק של סוגי התודעות בקרב ניצולי השואה.

בשני הרומנים של אילוטוביץ' נראה, כי הדיון בחווית השואה במרחב האינדיבידואלי הוא נוכח ודומיננטי באופן המחייב את הגיבור, ניצול-השואה, להתעמת באופן סימולטני עם כפל סוגי מציאות: זו של העבר וזו של ההווה; זו המתרחשת בתוכו, וזו המתקיימת סביבו. על אף התקיימותה של הדמות בזמן בעידן אחר, זה שלאחר השואה – קיימת נוכחות חוויתית באופן אינטנסיבי – כמו בעולמה של דמות הגיבורה **אלקה**, **בתמונות חתונה**, וגם בעולמו של דמות הגיבור, **מארק**, **באוכלי הגחלים**. שני הגיבורים חווים את מאורעות-השואה המטלטלות בתחילת שנות העשרים של חייהם. החוויות מותירות בהם רושם עז ונורא וממשיכות להתקיים בתוכם, במידה זו או אחרת, גם כשהם עוזבים את אירופה ומנהלים סגנון-חיים אחר וחדש, במרחב שונה, המתקיים בתחומי מדינת ישראל לאורכן של עשרות שנים. יש לציין, כי הרקע החברתי בשני הרומנים מתייחס להטרוגוניות של האוכלוסייה במדינת-ישראל, זו המורכבת מעליות רבות וממוצאים שונים, ממזרח וממערב. התייחסותו של אילוטוביץ' למגוון החברתי – מבליטה את

1. ג' אילוטוביץ', **תמונות חתונה**, תל-אביב תשס"ו.

2. ג' אילוטוביץ', **אוכלי הגחלים**, תל-אביב תש"ע.

3. נ' גרץ, **מקהלה אחרת: ניצולי שואה, זרים ואחרים בקולנוע ובספרות הישראליים**, תל-אביב תשס"ד, עמ' 8.

4. גרץ (שם), עמ' 106. גרץ מדגימה את הנחותיה בחלק הספרותי בניתוח של דמות ניצול השואה ועיצובה ביצירותיהם של הסופרים: חנוך ברטוב, דן בן-אמון, אורי אורלב, יהודית הנדל ורות אלמוג.

5. א' גוטפרינד, **שואה שלנו**, תל-אביב תש"ס.

עולמן הפנימי-הייחודי של שני הגיבורים.

הן אלקה והן מארק מוטרידים ללא-הרף מחוויות-העבר הפרסונליות, וכן טרודים הם בשאלת ה"אילו" ההיפותטית: כיצד היו חייהם מתנהלים לאורך התקופות השונות של חייהם, אילו פעלו אחרת.⁶

שאלות אלו נוכחות בחייהם ומשפיעות על מהלכיהם ועל התנהלותם בהווה.

במאמר זה אבקש לבדוק, האם אופני התודעה הם כלי-עזר לגיבור, המסייעים לו להגיע לחקר האמת באשר לחווית השואה האישית שלו? האם הם תורמים לתודעה, המנחה את הדמות באופן מושכל או שמא הם עומדים לו, לגיבור, לרועץ ומשטים בכומר-שיפוטו ביחס לחוויות השונות שהתנסה בהן?

אולם קודם לכן, אציע הרחבה תאורטית של סוגי-תודעה.

כיוונים תאורטיים של סוגי תודעה

חוקר התרבות והספרות, פיטר בארי, מוצא דמיון רב בין שיטת האנליזה של הטקסט הספרותי לבין זו של מדע הפסיכולוגיה.⁷ בארי טוען, כי: "למבקר-הספרות היה... תמיד עניין רב בפרשנות הפרוידיאנית. הטעם הבסיסי לכך הוא... שהלא-מודע, כמו השיר, הרומן או המחזה, אינו יכול "לדבר" באופן ישיר ומפורש, והוא עושה זאת באמצעות דימויים, סמלים, סימנים ומטפורות. גם הספרות אינה מתנסחת באופן ישיר, אלא מראה ומבטאת את ההתנסות, שעליה היא מספרת באמצעות דימויים, סמליות ומטפורות".⁸

על טענתו זו של בארי – מעירה חנה הרציג, כי "החוליה המקשרת בין הפסיכואנליזה לספרות היא שהן היצירה והן... הלא-מודע הם בהכרח מושא לפרשנות..." זאת – משום שהיצירה הספרותית מציגה את משמעותה "באמצעות גילומים קונקרטיים עקיפים (עלילה, תיאורים, דימויים לשוניים או חזותיים)".⁹

המבקרים הפסיכואנליטיים בנוסח פרויד – מייחסים חשיבות עיקרית לאבחנה בין "מודע" ל"לא-מודע". חוקרים בתחום הפסיכולוגיה הקלסית ובתחום הפסיכולוגיה המודרנית אינם מסוגלים לנסח הגדרה אחידה באשר למושג התודעה. זאת – משום היותה תוצר בלעדי של הסובייקט ומשום ביטוייה הרבים בהתנהגות האנושית, במצבי הכרה שונים – כמו למשל, במצבי ערות, תרדמה וכן במצבים, הנגרמים על-ידי השפעת חומרים זרים / כימיים. חקר התודעה מעלה שאלות – כמו, למשל, איך מפרש האדם מידע חושי, איך הוא מאחסן זיכרונות,

6. ברומן **תמונות התנוה** מטרידה את אלקה השאלה: "אילו רצה הגורל, האם הייתה אם אחרת, רעיה אחרת?" (עמ' 16). ואילו ברומן **אוכלי הגחלים** מוטריד מארק מן האפשרות ההיפותטית שוב ושוב: "לכדו הגיע למיידאנק, ורק בגדיו לגופו... אילו הייתה שם אהבת אישה או ילד, האם היה יכול להיות בשלום עם עצמו?" (עמ' 264).

7. העיסוק בטקסט הספרותי על סמך עקרונות פסיכולוגיים נובע מהתפיסה המודרנית הפוסט-סטרוקטורליסטית, המערערת על סגירתו של הטקסט הספרותי. כיוון שכך היא מאפשרת לתאוריות מתחומי-דעת אחרים בחיי החברה והתרבות – לחבור לטקסט הספרותי ולהציע לו מכלי: טרמינולוגית, קונספטואלית ומתודית. הרציג מדגישה את הפרשנות הפסיכואנליטית ואת הפרשנות הפמיניסטית (והפוסט-קולוניאליסטית) כעמודי-התווך בתורת הספרות הפוסט-סטרוקטורליסטית. ראו ח' הרציג, **תורת הספרות והתרבות - אסכולות בנות זמננו: צעדים נוספים**, רעננה תשס"ו, עמ' 207-208.

8. פ' בארי, **מבוא לתורת הספרות והתרבות: צעדים ראשונים**, תרגום ח' הרציג, רעננה תשס"ה, עמ' 128-132.

9. הרציג (לעיל הערה 7), עמ' 209.

כיצד הוא שולף אותם, וכיצד הוא פותר בעיות?¹⁰

הפסיכולוגיה המודרנית משייכת את מושג התודעה למצב, שבו אדם הוא בעל מסוגלות להשגיח על סביבתו הפנימית והחיצונית, אבל גם כשהוא מבקש לשלוט בעצמו ובסביבתו. לעמדתם, לדעתם, תודעה כרוכה בשני תנאים: הראשון, ניטור עצמנו וסביבתנו, וכך תפישות, זיכרונות ומחשבות – יוצגו כהלכה במודעות; השני, שליטה בעצמנו ובסביבתנו: כך נוכל ליזום פעילויות התנהגותיות וקוגניטיביות או להפסידן.¹¹

הפסיכולוגים, הדוגלים בשיטה הביהביוריסטית במחקר הפסיכולוגיה המוקדם של ראשית המאה העשרים – טענו, כי "הכרתו המודעת של אדם נתונה בנקל לשינוי... רוב הפסיכולוגים מגדירים מצב משתנה של תודעה – כמתקיים, כל אימת שחל שינוי בדפוס הרגיל של התפקוד השכלי – למצב, הנראה שונה לאדם, החווה את השינוי". ה"נפש" הוקבלה ל"תודעה". הביהביוריסטים דגלו במתודה מדידה ואובייקטיבית בהתנהגות האנושית. "בניגוד לכך, התנסויות פרטיות של אדם, המתגלות באמצעות התבוננות פנימית – אינן ניתנות לצפייה מצד הזולת או למדידה אובייקטיבית. במילים אחרות, פסיכולוגיה, העוסקת בהתנהגות בפועל, עוסקת באירועים פומביים, להבדיל מאירועים פרטיים, שההסתכלות בהם אפשרית אך ורק לאדם המתנסה בהם".¹²

הלא-מודע הוגדר על-ידי זיגמונד פרויד וממשיכי-תורתו – כמחשבות ודחפים וכן "זיכרונות, דחפים ומשאלות, שהגישה אליהם חסומה בפני התודעה". מאגרים אלו מודחקים אל הלא-מודע ואינם יכולים לחדור לתודעתנו, אך הם יכולים להשפיע על האדם בדרכים עקיפות או מוסוות-באמצעות חלומות, התנהגויות בלתי-רציונאליות, גינוני התנהגות ודיבור ופליטות-פה".¹³

פרויד, אשר מחקריו מתרכזים במהותו של חקר ה'אני', נדרש במאמרו "הלא-מודע", להיבטים השונים של ה'אני' ומצא, כי ניתן להבחין בעיקר בין מודע לאי-מודע. לכאורה, התייחס פרויד לשתי מערכות אלו, כאילו היו מערכות, הניצבות זו מול זו: הלא-מודע פועל על-פי עקרון ההנאה, ואילו המודע מסנן מתחומיו מנגנוני-בקרה ופיקוח, שהם עצמם בלתי-מודעים. ברם, מרחב נוסף מופעל בין השניים, ובו מתקיימת "מערכת הטרומ-מודע/מודע", שתפקידה הוא לשמש כמנגנון-הגנה על שפיותו של האדם, ולכן היא תפקח על התוצאות, שעלולות להיווצר מהשפעתו של רעיון הבלתי-מודע על תפקודו של המודע במצבים שונים.¹⁴

לעניין הזיקות בין מרחביו של המודע למרחביו של הלא-מודע¹⁵ וההתקשרות ההולמת והרצויה ביניהם – טוען פרויד, כי "מערכת המודע מפקחת באופן נורמלי על הפעלת הרגשות וכן על הגישה לתנועתיות... כל זמן שמערכת המודע מפקחת על הפעלת הרגשות והתנועות, המצב

10. ר"ל אטקינסון ואחרים, **מבוא לפסיכולוגיה**¹⁰, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 191.

11. אטקינסון ואחרים (שם), עמ' 192.

12. שם, שם.

13. עמ' 193. בהקשר זה, האמין פרויד, כי רצונות ודחפים בלתי-מודעים הם הגורם לרוב למחלות-נפש. לעניין זה, פיתח את שיטת הפסיכואנליזה, שמתרתה "ל...להעלות את החומר המודחק אל התודעה ועל-ידי כך לרפא את המטופל".

14. בנוסף למערכת הטרומ-מודע/מודע – מציין פרויד את מנגנוני-ההגנה המגוונים, שמפעיל ה'אני' בסיטואציות שונות. כמה מן המנגנונים הם, למשל, עידון, התעלמות, הכחשה, השלכה, הפנמה, הדחיה, בידוד ועוד. ראו פ' נוי, **פרויד והפסיכואנליזה**, בן-שמן תשס"ח, עמ' 316-272.

15. למשל, הפסיכיאטריה המודרנית מבדילה בין המודע לתת-מודע על-ידי שיוך הרגשת ה"פחד" לתחום של המודע, ואילו את הרגשת החרדה, תגובה על סכנה בלתי-מוגדרת – לתחום התת-מודע. ראו נוי (שם), עמ' 228.

המנטלי של האדם המסוים נחשב נורמלי¹⁶.

את שני סוגי התודעה הבולטים – אבקש לבדוק ברומנים הנדונים על-פי הגישה החוץ-ספרותית, הגישה הפסיכולוגית.

אם כן, כיצד, באים לידי ביטוי אופני הייצוג של הדמות בשיח הפנימי שלה, ההכרתי – מול חומרי השיח המודחקים, הנמצאים בתת-ההכרה? האם הדרכים הרטוריות שהוזכרו לעיל – הולמות את ביטוייה של התודעה לכיווניה השונים? האם היא מועילה להתנהלותה של הדמות, והאם היא גורמת לשינוי ולתפנית במהלך התפתחותה, או שמא היא עלולה להביא לסגירותה ולגרסה במצבה?

מבנה הרומנים

מבנה הרומן תמונות חתונה

הרומן **תמונות חתונה** מחולק לשני חלקים, שאינם שווים באורכם (חלק א', עמ' 9-141, וחלק ב', עמ' 145-212).

לא בכדי שונים שני החלקים זה מזה באורכם:

החלק הראשון מתעד לפרטי-פרטים את נסיעתה של אלקה באוטובוס, המאופיינת בתחילתה של הנסיעה, בהיכרות עם נוסעים אחרים, הזרים לאלקה, באווירה הכללית המתהווה באוטובוס וכן בהיכרות המשמעותית עם האישה הצעירה, היושבת לצדה של אלקה לאורכה של הנסיעה. הנוסעים באוטובוס הופכים עדים לסבלה המתמשך של אלקה, הנפרש על פני תקופת-חיים של עשרות שנים. עצירת האוטובוס בתחנות השונות שבדרך – מקבילה לאתנחתות ההכרתיות, שמאפשרת לה תודעתה של אלקה בשלבי-חיייה השונים. בכך מסייעות האתנחתות לשמירה על שפיותה ולאחיזה הולמת במציאות הארוכה והפתלתלה.

גם לישיבתה של אלקה לצדה של מאיה, הצעירה האלמנה – יש סמליות הכרתית, כפי שיידון העניין בהמשך.¹⁷

החלק השני של הרומן הוא קצר ומתחיל בעובדה, כי "האוטובוס עצר"¹⁸, משל להפוגה משמעותית במסע תודעתה המשטה והמייסרת של אלקה. מחלק זה ואילך עתידה הגיבורה להתעמת אל מול פני המציאות, הטומנת בחובה תרחיש מפתיע, תגלית, הגורמת לתפנית בעלילה. תפנית זו תִּקְפָּה על אלקה הבנה תודעתית אחרת של אפשרות קיומה ללא הגבר שאהבה, המתגורר מרחק נסיעה עירונית ממנה. גם לקרבה הגאוגרפית-פיסית, המסתברת בין השניים – קיים רמז לעולם התודעתי: לכל דמות – עולם תודעתי משלה, המונחה על-ידי חוויות וזיכרונות ועל-ידי אפיוניה האינדיבידואליים כפרסונה:

אלקה בוחרת לקיים את זיכרון אהובה כדמות מושלמת, שהייתה נוהגת כמוה (שומר אמונים המנסה לאתרה), אך אהובה, לעומתה, בוחר דרך אחרת: הוא פרגמטי ומתמודד עם המציאות הקיימת – בלי לאפשר לרגשותיו להובילו מבחינה תודעתית.

16. נוי (שם), עמ' 206.

17. ראו להלן בסעיף **מאיה, האלמנה הצעירה**.

18. אילוטוביץ' (לעיל הערה 1), עמ' 145.

מבנה הרומן אוכלי הגחלים

הרומן **אוכלי הגחלים** מחולק לארבעה חלקים: חלק ראשון, עמ' 4-137; חלק שני, עמ' 141-184; חלק שלישי, עמ' 187-217; חלק רביעי, עמ' 221-287.

כל חלק מקדם את התודעה הפעילה הכפולה ברומן, זו המשוחזרת בתודעתו של הגיבור בצורת זיכרונות, וזו המתרחשת בהווה לאורך העלילה, בזמן הסיפר. ככל שהתרחשויות העבר שחוה הגיבור – הפכות נסערות יותר ומקבלות צביון דרמטי, כך גם מתחיל להתהוות אי-שקט בסדר-חייו של הגיבור בהווה, והוא מעז לערער על שגרת-החיים הבדלנית, שדבק בה שנים רבות. ברם, נראה, כי המציאות המונוטונית והחד-גונית נסדקת, ותשתיתה נפערת מתחת לרגליו של הגיבור, מארק גרינשטיין, ומאיימת לבלוע אותו תחתיה. מארק נדרש להתמודדויות, שאין מנוס מהן, כשהוא מבין – בד בבד עם התפתחויות שמתרחשות בחייו – כי הוא בוחר לבלות תקופה זו של חייו בטוב ובנעימים, וזאת – בניגוד מוחלט לסגנון-חייו בעשרות השנים שחלפו, שאופיינו בבדידות ובהתבדלות חברתית. אירועים, שהתרחשו בעבר הרחוק בחייו של מארק באירופה בתקופת השואה, מסתברים כבעלי-זיקה ישירה לחיים, שבחר מארק לחיות בהמשך, במשך שלושים השנה – כפקיד ארכיון מבודד. לאירועים אלו קיימות אף השלכות משפטיות על חייו של מארק – כאזרח צעיר במדינת ישראל, לאחר שהוא עולה למדינת-ישראל ומנסה לקיים בה שגרת-חיים רגילה ככל האדם.

תודעת הגיבורה ברומן תמונות חתונה

סביבה ונוף כמייצגי תודעה

צריכת תרבות בידיש

אף-על-פי שאלקה סטולר חיה במדינת ישראל כבר עשרות שנים, כיוכל, היא איננה שולטת בשפה העברית, השלטת והדינמית, מתקשה לעקוב אחר הנאמר בעברית ומבכרת להתבטא בידיש, כבעבר.

בניגוד לשכניה בניין-המגורים – אלקה איננה צופה בטלוויזיה (על אף העובדה, שרשותה מקלט תקין), המשדרת בשפה העברית, ובמקום זאת היא נוהגת להאזין לתכניות "ברדיו הקטן והאדום... חדשות, תוכניות ושירים בידיש"¹⁹. בנוסף להאזנה הקבועה לרדיו היא הולכת בימי חמישי לקולנוע "לילי", לצפות בסרט ברמת-יצחק, ביחד עם בני-גילה, "חבורת-הזקנים"²⁰.

צריכת התרבות היידית מאפיינת פלח קטן באוכלוסייה הישראלית המתחדשת (ובתפוצה היהודית בכלל). השימוש בה יכול ללמד על מקורות תרבותו של הדובר אותה, ופעמים רבות אף יכולה להצביע על גילו הביולוגי של הדובר בה.

הצפייה בסרט בידיש, למשל, לוקח את אלקה "אל עולמות ואל עלילות שכבר פגשה, אל הגינונים המוכרים...".²¹ הודות לשפה זו – אלקה "מרגישה קצת שייכת"²².

19. אילוטוביץ' (שם), עמ' 18.

20. אילוטוביץ' (שם), עמ' 19. המספר מעיר, כי בעבר אף נהגה ללכת למועדון-הקשישים, אך בשל עימות עם אחד האנשים – הדלה ללכת לשם.

21. אילוטוביץ' (שם), שם. זאת – בניגוד לצפייה בסרטים ישראליים שראתה בטלוויזיה, שבהם האנשים "דיברו עברית במהירות... וגם השחקנים התנהגו מוזר".

על-פי הנחות הפסיכולוגיה המודרנית נוהגת אלקה כבעלת-מסוגלות להשגיח על סביבתה הפנימית והחיצונית.²³ היא מנהלת את חייה התרבותיים ביידיש ובכך ממשיכה לחיות גרסא דינקותא, כפי שחיייתה באירופה, לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה ובמהלכה. יחד עם זאת, ההתנהלות על-פי תרבות העבר איננה עומדת בסתירה לתפקודה הקוגניטיבי בהווה: היא פעילה ומתפקדת (יוצאת מביתה, אחראית לצרכיה הפיסיים), וברובד המנטלי היא דומיננטית ובהירה: היא מרבה לערוך השוואות בין חומרי המציאות לחומרי העבר, מרבה לבחון תופעות אנושיות, לגבש דעה נחרצת ולהסיק מסקנות.²⁴ התנהלותה על-פי נורמות של העבר, חוסר-שליטתה בשפה העברית המתחדשת, ומנגד – שימושה בלשון היידית, שפה, המגבילה את דובריה לקהל מצומצם, לרוב – מבוגר, מעידה, כי אלו מתקיימים באופן דומיננטי בתודעתה. היא צורכת, כאמור, את התרבות הזאת ממוסדות ציבוריים (רדיו, קולנוע) – עניין, המעיד על התנהלות נורמטיבית. אלא בעוד שסגירות תרבותית זו עלולה להגביל את השתלבותו של האדם המבוגר בחברת מהגרים פלורליסטית, נראה, כי השימוש, שאלקה עושה בתרבות היידית, אינו עומד לה לרועץ.

תמונת החתונה – כפריט, המכוון לתודעה משטת

אלקה מחזיקה בארנקה את תמונת חתונתה, שריד יחידי מחייה הקודמים, המעיד על התא המשפחתי, שבנתה עם ישראל, ועל הסטטוס שלה ככלה צעירה. תמונה זו מעניקה לה תקווה ומוטיבציה למצוא את ישראל.²⁵ בהגיעה לרחוב, שבו מתגורר ישראל, היא מביטה באיש הזקן ש"נשתנה כל-כך"²⁶ ומשווה את דמותו לתמונת החתונה, שבה "מצולם... איש גבוה, זקוף קומה".²⁷

התמונה היא פריט מוחשי, הקיים בתודעתה של אלקה ומְכוּוֶנָה. הוא אמנם מסמל את העבר שאיננו עוד, אך יחד עם זאת, הוא משמש ככלי חשוב לאלקה: הוא מהווה עדות לסיפור-חייה ומעניק לה מוטיבציה לחיפוש אחר ישראל.

הנסיעה באוטובוס העירוני – כמקרה של תודעה מכוונת

אלקה, המתוארת כאישה זקנה, ה"חשה צעירה מגילה"²⁸ – מתגוררת בעיר ומרבה לנסוע באוטובוס העירוני שנים רבות. הנסיעה בקו-האוטובוס העירוני במרחבי-הנוף המוכרים – משולה לשיח, שמנהלת אלקה עם תודעתה. בשעות-היום, שהיא פעילה בהן, היא מנסה להתנהל על-פי סדר-יום הנחוץ לקיומה ומדחיקה כל ניסיון לחדור לעומקי תודעתה ולהתמודד עם שאלת גורל יקירה, שהקשר איתם ניתק בתקופת-השואה. בדומה למסלול הנסיעה המונוטוני,

22. אילוטוביץ' (שם), עמ' 18.

23. ראו הרחבה לעיל, בסעיף **כיוונים תאורטיים של סוגי תודעה**.

24. היא בוחנת, למשל, את מאיה שעולה לאוטובוס, ועל-פי מראה היא סוברת "נראה שהבחורה מעולם לא הסתלקה... אלקה לא יכלה להבין איך אישה מרשה לעצמה לצאת כך מן הבית... מאוד רצתה להעיר לה על התאמת הצבעים...". אילוטוביץ' (שם), עמ' 19.

25. גם כשמתגלה לה, כי ישראל שרד את השואה והקים משפחה עם אישה אחרת, היא כועסת, אך ממשיכה לשמור את תמונת החתונה בארנקה. אילוטוביץ' (שם), עמ' 88.

26. אילוטוביץ' (שם), עמ' 210.

27. אילוטוביץ' (שם), שם.

28. אילוטוביץ' (שם), עמ' 14.

המותווה והמדוד של קו-האוטובוס העירוני – כך גם פועלת תודעתה של אלקה, מכוונת, מתוחמת וניתנת לשליטתה. לפיכך, ניתן לומר, כי אלקה מתנהלת לרוב בשעות היום באופן סדיר ונורמלי.

הנסיעה באוטובוס בימים של שגרה מסומנת כמטונימיה למסלול-חייה של אלקה: כשם שבמסלול נסיעה יורדים הנוסעים בתחנות השונות, אחרים עולים, וחוזר חלילה, כך גם במהלך-חייה פוגשת אלקה אנשים, השוהים בקרבתה זמן מסוים, ובנקודת-זמן מסוימת נפרדת דרכם המשותפת.

לעומת זאת, שעות-הערב והלילה, שבהם ספונה אלקה בגפה, הן השעות, שבהן נחלצים הזיכרונות והמחשבות ממעמקי-תודעתה ומנסים לשטות בה. למשל, "השנים חלפו, אבל המתים עדיין כאן. בערב...אלקה מתיישבת בכורסה...אט-אט מתגנבים המתים אל הסלון שלה ומתיישבים על הספה".²⁹ אלקה מודעת לרובדי התודעה האלסטיים והמשתנים בחלקי היממה, יום – לעומת לילה. בדירתה הקטנה היא כמהה לכך "שמישהו יבוא ויקיש על הדלת. לא משנה מי, אפילו אדם זר, רק כדי שאפשר יהיה לשפוך את הלב...אולי ייקח ממנה הָזָר ולו לשעה קלה, את כל מה שענייה עדיין לא חדלו מלראות".³⁰

כמיהה זו מדגישה את מודעותה של אלקה לבידודה ולבדידותה, והיא אף מודעת למצוקתה הפנימית, לכוחם הדומיננטי של מטעני התודעה ולניסיונות השתלטותם על מחשבותיה חרף רצונה.

הנסיעה באוטובוס הבינעירוני – כמקרה של תודעה משטה

רצונה של אלקה לשתף אדם זר במצוקתה – בא לידי ביטוי בנסיעתה החריגה מחוץ לעיר, לכפר-סבא. מטרת הנסיעה היא לנסות ולהתחקות על פרטים, שקיבלה על אודות בעלה, ישראל, שנחשב כמת.

הנסיעה הבינעירונית החריגה הייתה שונה מכל נסיעה שגרתית, שנסעה אלקה בקו העירוני, משום ייעודה והתפנית, שהיא עשויה לחולל בעולמה: הסרת הספק, המכרסם בנפשה של אלקה, עשויה לגרום לשינוי. בתחילת הנסיעה הזאת מנסה אלקה בכל מאודה לשמור על עשתונותיה, "מבטה של אלקה לא מש מחלון האוטובוס". היא מנסה לקיים קשר עם מראות-הנוף האנושיים והסביבתיים – כדי להתגבר על מחשבותיה, המנסות "מדי פעם לפלוש להרהוריה... היא מסלקת אותם, ומשתדלת לתת את דעתה רק על מה שמתרחש ברחוב".³¹ באחת מהתחנות עולים לאוטובוס תלמידי תיכון והתנהגותם הקולנית מעוררת באלקה סקרנות רבה.³² לפנינו דמות, המודעת לחומרי התת-מודע, המאיימים לצוף אל ההכרה ולהיות נוכחים בחייה, ולכן היא מנסה לדחוק אותם ומגלה עניין במתרחש מסביבה.

עם זאת, נסיעה יוצאת-דופן זו, שתוצאותיה אינן ודאיות, מסמנת את ההעמקה לתוך ההכרה העמוקה בעולמה של הגיבורה. לאורך הנסיעה צפים ועולים פרטי-חייה באופן מפורט וחד, והגם

29. וראו גם אילוטוביץ' (שם), עמ' 71: "ערב אחד, אחרי שאלקה כבר התכוונה ללכת לישון הופיע פתאום אביה וריזלה". כל-כך הרבה שנים חלפו מאז שנרצחו והם לא באו אף פעם".

30. אילוטוביץ' (שם), עמ' 91.

31. אילוטוביץ' (שם), עמ' 25.

32. "מה כל רעש זה עושים?", שאלה את מאיה... 'מה זה בגרות', התעקשה להבין...". אילוטוביץ' (שם), עמ' 63.

שאלו הם הזיכרונות, הגורמים לה לסיוטי-לילה מדי ערב בערב, היא איננה נאבקת בהופעתם במחשבותיה ומספרת עליהם למאיה היושבת לצדה. כשם שנסיעה זו היא חריגה באופייה ומאופיינת בתעוזה מצדה של הגיבורה, וכן בשיחה מפורטת על הרקע לה, כך היא גם החלטתה הנועזת לבדוק את המידע שנתגלגל לידיה ולהתעמת עם המציאות, שעשויה להביא לשינוי מרחיק-לכת בסדר-יומה.

בנוסף, בנסיעה זו מתקיים, כאמור, המפגש של אלקה עם מאיה, זרה המתיישבת לצדה.³³ מאיה היא דמות חריגה במרחבי הנוף החברתי, שאליו משתייכת אלקה, ולנוכחותה יש פונקצייה סימבולית ומהותית בעניין תודעתה של הגיבורה: נוכחותה, ובהמשך אף סיפור חייה – מעלים לרובד ההכרתי המודע באופן אקוטי ובעוצמה את סיפורה של אלקה – כצעירה, המאבדת את בעלה האהוב ואיננה מוצאת עוד טעם בשיקום חייה ובבניית חיים חדשים.

דמות-הגיבורה – כמודעת לתודעתה המכוונת ולתודעתה המשטת

אלקה מודעת לאופיין הטורד של החוויות, העולות במחשבתה כל העת. כבר הוכח לעיל, כי היא מודעת לעצמה ולעומק החוויות הדחוקות, המאיימות להתפרץ בכל פעם מחדש. היא מתנהלת בהתאם לחומרת החוויות, שלעתים נראות ויזואליות ומאיימות להופיע בחדרה, לרוב – בשעות הלילה.

לשם כך היא נעזרת במשכך הרגעה כדי למנוע מחומרי התת-מודע לעלות בתודעתה או כדי לשכך את הדוֹתָם; היא נוטלת "טיפות וולריאן", בשעה שהיא מייחלת להופעת זכרו של בנה המת, הישר. עם נטילת-הטיפות היא עוצמת עיניים – כדי לעצור את הדמעות בכוח "והגוף בוכה לה מבפנים".³⁴ בהגיעה ליעדה, העיר כפר-סבא, היא נרגשת: "אני צריך קיוסק... לקנות טמפו בשביל לקחת כדורים".³⁵ נראה, כי משכך הכאבים הרפואי הוא בבחינת משענת קצה רצוף לעולמה הפנימי של אלקה, ורק מודעותה הברורה באשר לעירוב ההכרות זו בזו היא המאפשרת לה לשמור על שפיותה.

דמויות-משנה, המקדמות את מצבי-התודעה של הגיבורה

שושנה הספרית

דמותה של שושנה הספרית, המופיעה בתחילת הרומן, היא שולית כשלעצמה, אך מעצם הגדרתה ככזו היא מאירה בנוכחותה על דמותה המורכבת של הגיבורה. בעוד שתקופת העבר והחיים בהווה נוכחים במלוא עוצמתם בתודעותיה של אלקה גם כשהיא יושבת כלקוחה אצל שושנה הספרית, הרי שזו האחרונה מתנהלת כרכילאית, ש"ידיעותיה על העולם" אקטואליות, ועניינן "...במי מתושבות השכונה התאלמנה אחרונה, ומי עברה להתגורר בבית-אבות, ומי הלכה לעולמה".³⁶ דברים אלו מתוארים מנקודת-מבטה של אלקה, הסוקרת את המספרה ובוחרת את

33. התייחסות לזיקה בין השתיים – תבוא בסעיף הבא.

34. אילוטוביץ' (שם), עמ' 72.

35. אילוטוביץ' (שם), עמ' 145. וראו גם עמ' 161, על תגובתה על הידיעה-הגילוי, כי ישראל חי, ועל הטיפול הרפואי והתרופתי הדחוף הניתן לה בסטואציה זו בשל התרגשותה הרבה.

36. אילוטוביץ' (שם), עמ' 14.

יושביה.

שושנה מקבלת את אלקה בשאלה הכללית: "מה שלומנו היום?".

פרזה זו מציעה שתי משמעויות: האחת, הנאמרת כשאלה רטורית, בנימה ידידותית, בלתי-מחייבת ופוטרת את השואל ואת הנשאל ממענה מחייב. השנייה עשויה להתפרש כפנייה, המקרבת את שושנה אל הלקוחה הספציפית – כמי שיודעת את הסודות הכמוסים בחייה.

שאלה זו אף רומזת לתודעות השונות של שתי הדמויות: לטענת אלקה, על אף הדמיון הביוגרפי של שתיהן – רב השוני ביניהן: שושנה איננה יכולה לחוות את השאלות הקיומיות, המטרידות את אלקה בכל רגע ורגע במהלך שגרת יומה.

ברם, שושנה ערה לשינוי, שחל באלקה ובמתח, שהיא שרויה בו. היא מתייחסת לעניין באופן עקיף: איננה שואלת לפרטים, אך מנסה להקל על לקוחתה אלקה בדרכים שונות: "אפשר להציע לך כוס מים? את נראית חיוורת".³⁷ כמו-כן, מציעה שושנה לאלקה ללכת הביתה, לנוח ולחזור אליה במועד מאוחר יותר, וכשאלקה עוזבת את המספרה, היא מלווה אותה במבטיה.

מאיה, האלמנה הצעירה – כבעלת תודעה משטה

אלקה פוגשת את מאיה, אלמנה צעירה, ילידת-הארץ, המתיישבת לצדה בתחילת הנסיעה באוטובוס הבינעירוני. מאיה היא היוזמת את תחילת השיחה ביניהן, ובשאלותיה הטריטוריאליות, לכאורה, היא מצליחה לדובב את אלקה,³⁸ המספרת לה את סיפור-חייה ואת זיקתו לנסיעתה לכפר-סבא.

השיח עם צעירה ישראלית, שאיננה ילידת אירופה, אך מצבה הקיומי והתודעתי אנלוגי במידה רבה לזה של אלקה,³⁹ המתגעעת – בדומה למאיה – על בן-זוגה שאיננו – מחדד את מצבה של אלקה ואף מייחד את מצבה:

השיח הזה מחדד עניינים ושאלות: הוא משקף את אפשרות-החיים מחדש של אלקה, אמנם מנקודת-הזמן, שהיא נמצאת בה, אך הוא מציע אפשרות לנחמה אישית לכל אחת מהן: סופו רומז, כי באין ברירה ובכורח-הנסיעות החדשות – אפשר יהיה לחיות בצורה אחרת. אמנם, כאב העבר לא ירפה לעולם, ונוסף לו הגילוי המרעיש על בעלה החי,⁴⁰ אך יחד עם זאת, מציעה התודעה אפשרות לבניית סדר-יום אחר לאלקה: זה המזמין לתוכו מפגש בדמויות אחרות, וכן השלמה עם העובדות המסתברות ככזובות (שהכתיבו לאלקה, עד לגילוי, חיי-אבלות במישור החיצוני, ובמקביל – עיסוק בלתי-פוסק בזיכרונות כואבים במישור התודעתי). ושניהם, הא בהא תליא; הזיכרונות הקשים, שחלחלו לרובד התודעתי, אף מכתיבים את התנהגותה: הם שיטו באלקה, שנהגה באורח-חיים אָבֵל וסטטי. אשר למאיה – המוות של אהובה הוא וְדָאִי, בעוד

37. אילוטוביץ' (שם), עמ' 15.

38. "מי זאת הכלה?", שאלה, "ומי זה הגבוה לידך, בעלך?". אילוטוביץ' (שם), עמ' 32.

39. שתיהן נפרדו מבן-הזוג האהוב בגיל צעיר, בנסיבות של מלחמה; הן מלאות געגועים על אהובן וחשות, כי הסביבה האנושית אינה יורדת לעומק יגונן, וכי איש אינו מבין ללבן. שתיהן משתמשות בנסיעה באוטובוס, במודע ושלא במודע – כתרפיה ארעית וכמרגוע לזיכרונות העולים. ברם, הבדל משמעותי מייחד את חווית האלמנות של כל אחת מהן: בעוד שמותו של בעלה של מאיה הוא ודאי (הוא נהרג במלחמה), הרי מתברר, לאלקה, כי בעלה אינו מת ואף הקים משפחה, אך היא ממשיכה להעמיד פני אלמנה: "הרבה זמן בתוך אדמה, אני כבר לשכוח! אילצה את עצמה לצחוק... אבל במשפט... לא היה שמץ של אמת, לא ביידיש ולא בעברית", שם, עמ' 34.

40. חי ואינו מת, כפי שנקבע בעבר, וכן מנהל חיי משפחה תקינים עם בת-זוג אחרת.

שאצל אלקה, נסיבות-השואה שיטו בתודעתה ובסדרי-עולמה. אלו נתונים, אשר, לכאורה, מרמזים על אפשרות להתנהגות שקולה ומבוקרת המצופה ממאיה – לעומת התנהגות פרועה וחסרת-עקביות, המתבקשת מאלקה.

ברם, נסיעתה של מאיה באוטובוס לכפר-סבא היא סתמית וחסרת-מטרה: "לא התכוונתי לנסוע לכפר סבא, אבל אני יכולה לנסוע אתך לשם... תביני, מאז שיגאל נהרג, אני נוסעת כל הזמן... אני בכלל לא יודעת לאן..."⁴¹, היא מסבירה לאלקה התמהה. אפשר לומר, כי גבולות תודעתיה של מאיה מטושטשים ודהויים, שהרי היא פועלת באופן מוכני, נוסעת הלך ושוב ללא מטרה. היא איננה נעזרת כלל במאגרי-המודע, וזיכרונותיה מביאים אותה לפעול באופן בלתי-רציונלי, התנהגות, המאופיינת על-פי פרויד כחלק ממאפייני הלא-מודע.⁴²

לסיכום ניתן לומר, כי התנהגותה של מאיה היא פועל יוצא של תודעתה המשטה, בעוד שהתנהגותה של אלקה היא תוצאה של שתי התודעות, הפועלות בעולמה במידה שקולה.

ציר הזמן – כמייצג תודעה כפולה

הגיבורה בתמונות חתונה מבססת את זיכרונותיה על אודות בעלה בעיקר על-פי תמונה שנשארה בידה.⁴³ התמונה, מטונימיה לנקודת-זמן בחיי הדמות, מנציחה רגע מאושר בחייה, רגע החתונה עם אהובה. אלא שאין יחס הולם בין הסטטיות של החוויה הרגעית המונצחת בתמונה, אירוע החתונה – לבין סך הזיכרונות, שחוותה אלקה כאישה נשואה. רוצה לומר, יש שהתמונה מעוותת את זיכרונות העבר, היא מייפה אותם ומעמיקה את ייסוריה של אלקה באשר לגורלו של בעלה. גם התודעה משטה באלקה: "באור יום האנשים שבתמונה נראים אחרת, חיים יותר".⁴⁴

מצבי התודעה של הדמות הראשית נעים גם הם על ציר הזמן:

היא חיה על-פי ציר-זמן לא-ממשי, על-פי קודים של זמן "עבר רחוק", הדומה במהותו לעקרונות הזמן הדקדוקי הקיים בשפה האנגלית, Present Perfect, ועיקרו – פעולות שהתחילו בעבר, וייתכן, שהן נמשכות אף בהווה. הגיבורה, המחפשת אחר קצהו של מעגל קטוע וחסר בחייה – כדי למצוא מזור לנפשה הפצועה, מגיעה לסופו של ציר-הזמן, הנמשך עד לחייה בהווה. עם הגילוי הנורא⁴⁵ הוא תם ונשלם, ולפיכך נדרשת אלקה לעקרונותיו של ציר-זמן אחר, המבטל את זמן ההווה, שיש בו הסתברות להמשכיותם של חיים מן העבר אל תוך ההווה. מכאן, שעליה לראות בתוכני התודעה, שליוו אותה עד כה, תכנים, השייכים לזמן אחר, Past Perfect,⁴⁶ הווה אומר, הפעולות שהתרחשו בעבר – תמו ונשלמו.

41. אילוטוביץ' (שם), עמ' 53.

42. פרויד מצייין, כי רשמים כמו זיכרונות, דחפים ומשאלות – יכולים לחדור לתודעה, ולקלופין, הם יכולים להשפיע על האדם באמצעות "הלומות, התנהגויות בלתי-רציונאליות, גינוני התנהגות..." "ראו לעיל בסעיף כיוונים תאורטיים של סוגי תודעה.

43. אילוטוביץ' (לעיל הערה 1), עמ' 32.

44. שם, שם.

45. חברתה, מניה פרומן, מגיעה אליה במיוחד בצהרי-היום כדי לדבר איתה ומודיעה לה: "פגשתי את ישרואל", ראו אילוטוביץ' (שם), עמ' 157.

46. על עקרונות שני הזמנים של הדקדוק האנגלי – ראו, למשל: M. Dray, J. Koren and T. Ronen, *New Practical Grammar*, Ra'anana, 2006, pp. 32, 46.

חייה של אלקה מתנהלים על-פי ציר-הזמן התודעתי-המשטה, Present Perfect, והגילוי המסתבר, כי בעלה הקים לו חיים חדשים – יוצר אפקט כפול של אפתעה ושל אירוניה דרמטית. בנוסף, ציר-הזמן Present Perfect אמנם משטה בה, אך בה בעת הוא גם זה המניע אותה להמשיך ולשרוד במדינת ישראל, ובכלל.

מפגשה של הגיבורה בתמונות חתונה עם דמות מן העבר – כאירוע תודעתי מכונן-מנחה

מפגשה של אלקה עם דמות מן העבר, ישראל, בעלה האהוב, הוא מפגש היזום מצדה, חד-צדדי ומוצף אל הפועל בתור כזה. במשך חייה מכה דמותו של ישראל בהכרתה של אלקה במלוא עוצמתה, שהרי אין באפשרותה להימלט אל נבכי הזיכרונות שבתת-המודע, משום שהם פעילים ומחלחלים כל העת בהכרתה ואף מזינים את סדר-יומה במשך שנים: "לא עבר יום בלי שאלקה תחשוב על הירש או על ישראל".⁴⁷ היא מתכוננת כל חייה למפגש יחיד ומיוחד, ועם הגילוי – כבר לא תהיה התודעה המשטה לעזר לה.

בניגוד למארק, גיבור **אוכלי הגחלים**, המתחמק ממפגש עם דמויות מן העבר בגטו – הדמות, שאלקה מייחלת לפגוש, שייכת למעגל האינטימי שלה כאישה נשואה, ובניגוד למארק, שהאירוע המכונן בחייו מתרחש בעקיפין ובאקראי – ניתן לומר, כי אלקה היא זו המכוונת בתודעתה במשך שנים רבות את היתכנותו של אירוע המפגש עד לשיחה עם מניה פרומן, וכן – את המפגש עם בנו של ישראל, יהודה,⁴⁸ שהמידע הדרמטי, שהוא מוסר לה, תובע מאלקה היערכות מחודשת של התודעות בעולמה.⁴⁹ עד לגילוי זה היא הופכת שוב ושוב בגורלו של בעלה ומדמיית את המפגש האפשרי אתו. פעולות-דיבור תודעטיות אלו – יכולות להיות בבחינת שלבי-הכנה לקראת האירוע המכונן, המפגש עם ישראל פנים אל פנים. כפי שטוען פרויד, הדיבור על אודות ישראל – יכול לשמש כאמצעי של הגנה על עולמה של אלקה.

רגע המפגש בינה לבין ישראל הוא רגע השיא, אשר בו פועלות התודעות זו מול זו.⁵⁰ לאחר ניסיון זיהוי כושל, שאלקה מנסה בו להצית את זיכרוננו של ישראל במענה בשפה היידית, היא מבינה, כי ישראל הממשי-הקשיש אינו זה המתקיים זמן רב בתודעתה. זה האחרון הזין את חייה של אלקה ובהתקיימו בתודעתה – העניק משמעות לחייה. ברם לאחר המפגש – מסתברות מחשבותיה (זיכרונות, גינוני התנהגות) כתודעה משטה וכוזבת, וזאת – אף מכוח הפער, שנוצר בין עולמה הפנימי של אלקה לבין הממשות.

תודעת הגיבור ברומן אוכלי הגחלים

סביבה ונוף – כמייצגי תודעה משטה

עלילת הרומן **אוכלי הגחלים** מעמידה במרכזה את גיבורה, מארק גרינשטיין, איש, המצוי בתחילת העשור השמיני לחייו, ועומד בפני פרישה לפנסייה, לאחר שעבד כפקיד שנים רבות

47. אילוטוביץ' (לעיל הערה 1), עמ' 122.

48. אילוטוביץ' (שם), עמ' 192-201.

49. שם, עמ' 158-160.

50. שם, עמ' 210-211.

"בארכיון התיקים בקופת-חולים של ההסתדרות"⁵¹. משרדו ממוקם במרתף; לשם אין איש מגיע, לבד משני אנשים, שאתם הוא משוחח מדי פעם בפעם. "בתוך המרתף לא היה אפשר לדעת, אם בחוץ זורחת שמש או יורד גשם, אם הדברים מתגלגלים כסדרם מתמול-שלוש או שכדור הארץ עומד מלכת" – מעיר המספר.⁵²

היציאה לפנסייה יוצאת אל הפועל לאחר שלוש פעמים, שבהן נענו לבקשתו לדחות את מועד היציאה לפנסייה, ונראה, כי דחייה זו איננה מקרית; היא מקבילה למאבק התודעתי, המתנהל בעולמו של מארק: דחיקתו של המודע (חוויית-העבר), ומנגד – ניסיונות חוזרים ונשנים של הזיכרונות לצוף למעלה מתוך מעמקי-התודעה, המאיימים לטרוד את מנוחתו של הגיבור.⁵³ גם אופי עבודתו כפקיד ארכיון והשתייכותו למסגרת ההסתדרותית⁵⁴ – איננו תפל וחסר-משמעות ביחס לעולמו הפנימי. מיקומו הפיזי של מקום-העבודה מסמל את תודעתה של הדמות. בעיני האחרים – התודעה של מארק עשויה להיות באופן טבעי, אוטורית, לא-נגלית, לא-ידועה. ואכן, אנשים, העובדים עם מארק, אינם יודעים עליו פרטים טריוויאליים ביותר, ואפשר גם לתלות זאת בעובדה, כי אף-על-פי שהם עובדים בבניין אחד, הם אינם נפגשים אתו במסגרת עבודתו כארכיונאי.⁵⁵

לעומת זאת, בעיניו של מארק, המתנהל על-פי תודעתו הסובייקטיבית, מתפרשים הדברים בצורה אחרת: הוא אינו נמצא בקומות העליונות, אלא שרוי באופן קבוע במקום עבודתו במרתף, הנמצא במקום נמוך, מתחת לפני האדמה. מרתף זה משמש ארכיון, ואליו נשלחים לתיוק תיקים בלתי-פעילים של חולים. נוהל ביורוקרטי שגרתי זה – מקביל למהילה של תודעת הדמות, זו המכילה פרטים זמינים, שהם חלק מסדר-יומו של מארק כפרסונה בהווה, כעובד וכתושב – עם חלקים אחרים של התודעה, המגיעים מתת-המודע שלו. הם, כאמור, עשויים לשקף חוויות נשכחות מן העבר הרחוק, וכן – חוויות טראומטיות, שבימים כתיקונם הן מודחקות ואינן צפויות להציף את תודעתה של הדמות.

באופן טבעי, אין תודעתו של היחיד עולה בקנה אחד עם התודעות של הדמויות האחרות, ובכללן – עם מחשבותיהן ועם כוונותיהן. כך גם סביבת עבודתו של מארק מבודדת לרוב, והוא נמצא בו בודד כמו בתודעתו.

בשל סגנון-חיי המבודד של מארק – ניתן לומר על תודעתו, כי היא, מצד אחד, מזוקקת, ראשונית, נטולת-השפעות ואיננה נגועה בתודעתו של האחר, איננה מפורשת על ידו; מצד שני, אפשר לומר על תודעתו, כי לפרקים היא שטחית וסטטית, בעלת רפלקסיה לסדר-יומו כפקיד, היא חד-ממדית, ואולי אף מעורפלת במידת-מה – במקביל למרתף המעופש, שמארק שוהה בו במשך שעות רבות משעות-היום. זוהי תודעה, המכווצת את סבלו של האדם בכלל בחווית-

51. אילוטוביץ' (לעיל הערה 2), עמ' 11.

52. אילוטוביץ' (שם), עמ' 13.

53. המספר חותר לספר את הדברים כהווייתם ומונה את מספר הפעמים שקיבל מארק "...לדחיית היציאה שלו לפנסייה" (עמ' 17). אך אפשר גם להפוך בספרה המאגית "שלוש", המופיעה בדרך-כלל בסיפור העממי ומציינת השהיה של המתח העתידי לבוא ורמוז לכך שעם גמר שלושת הניסיונות – תחול תפנית בעלילה.

54. על המוסד ההסתדרותי על גופו – ניתן לומר, כי בעשורים הראשונים למדינה הוא ייצג בתרבות הישראלית סטטוס כלכלי וסטטוס חברתי של יוקרה וביטחון לעובד במסגרתו.

55. בניין ההסתדרות מקבל משמעות סמלית נוספת: הוא יכול לייצג גוף, במקרה דנן את גופו של הגיבור, שפועלות בו כמה תודעות שונות, הכרתיות, אנשים העובדים עם קהל, ותת-הכרתיות, אנשים, העובדים במרתף ואינם באים במגע עם תודעות אחרות; עם קהל.

השוואה, למרחבי-זמן ומקום סובייקטיביים ואינדיבידואליים של מארק.

נתונים ביוגרפיים נוספים מעידים על הסטטיות בחייו של מארק ומספקים נתונים על היותו איש ערירי; הוא לא נישא מעולם, אין לו ילדים או קרובי-משפחה. הוא מתגורר בלבה של העיר, גבעתיים, ולבד מבעל חנות-המכולת, יחיאל, אשר מדי פעם בפעם מביא למארק מצרכי-מכולת מועטים עד לביתו, על-פי הזמנתו של מארק, הוא אינו נמצא בקשר עם איש. איש מדיירי-הבניין אינו מקיים קשרים חברתיים עמו, ועד לטיול, שהוא עורך באינדונזיה, דומה, שאין הדבר מפריע לו. בעיני ה'אחר' מארק אינו קיים; הוא אינו מתקיים בתודעתם, והם אינם מתקיימים בתודעתו. עוד ניתן ללמוד, כי מארק מודע לחומרים, המאוחסנים בתודעתו המודחקת, ומנסה באופן מודע, אבסולוטי ומלאכותי לקיים חציצה ברורה בינו לבין הסביבה האנושית.

בלילות נוהג מארק לטייל עד תל-אביב, עד יפו ובחזרה. הטיול הלילי נראה כאפשרות מילוט ממגע אנושי עם האחר. מרחקי הטיול מתוכננים על-ידי מארק, ומסלולו ידוע לו, וכמוהם – פְּמוֹדָעוֹת הכרתית בהירה וחד-משמעית של הדמות לעצמה.

מארק חוכך בדעתו מה יעשה בכספי-הפנסייה ועם הפנאי שעומד לרשותו. הוא מחליט לצאת לטיול בחו"ל. בחירתו נופלת על אתר, שלא ביקר בו מעולם, האי באלי שבאינדונזיה. שלא כדרכו, מחליט מארק להצטרף לקבוצה מאורגנת, ובכך – לחבור לבריות, וזאת – לאחר שהוא שוקל את העניין לכאן ולכאן. לכאורה, טעמי-נוחות הם המכריעים את הכף לבחירה באופי טיול זה, אך, בעצם, בחירה זו היא תולדה של שיח פנימי בתודעתו של מארק, המעדיף להשתייך למסגרת מאורגנת, שטייליה מודרכים על-ידי מדריך ועל-פי תכנית-טיול המאורגנת מראש. מארק מעדיף זאת על פני היציאה לטיול באופן עצמאי, מטלה, שתתבע ממנו מאמצים רבים בארגון הטיול ובתכנונו. בנוסף, טיול מסוג זה הוא במהותו טיול הנתון לשינויים – בבחינת מסע אל הלא-ידוע ומטיל על כתפי המטייל את מלוא-האחריות. מכל מקום, הצטרפותו של מארק באופן מודע לחבורת טיילים הוא צעד יוצא-דופן ומרמז על המסע התודעתי המעמיק והמטלטל, שיחווה באי באלי.

מארק מבכר את הנסיעה אל הידוע, אל הגלוי ואל המתוכנן לפרטיו. העדפה זו משקפת את התנהלותו על-פי רובד קוגניטיבי וסדור; מבחינתו של מארק, היציאה מן הארץ אל האי באלי היא הליכה למקום ניטרלי, שאין לו כל זיקה אמוציונלית אליו. זהו מקום, אשר לא היה בו מעולם, ולכאורה, מצופה מאתר זה לספק לו, כתייר, עניין וידע על המקום, ובנוסף – לגרום לו להנאה אסתטית וחושית. ברם, דווקא הניטרליות מהווה טריגר לעלילה המתפתחת, הנעה לעתים על צירה של התודעה, ולעתים – מתחת לעומקו של ציר זה, אל הכרה מודחקת (sub-consciousness), המציפה בתודעתו של מארק זיכרונות, שהדחיק עשרות שנים, ומייצרת בעקבותיה חשיבה מחודשת ובוחנת.

התמודדות עם חווית עבר – כאפשרות של תודעה מנחה

כאמור, במהלך הטיול חווה מארק טלטלה: זיכרונות מן העבר עולים בתודעתו בעל-כורחו, והוא סוקר את מהלך-חייו בעבר הרחוק כבחור צעיר. כך נחשפים לעיני הגיבור (ולעיני הקורא) אירועים המסתברים כמכוננים; הם עשויים להבהיר במידה רבה את פשר התנהגותיו ואת בחירותיו במשך השנים עד ליום היציאה לפנסייה, וכן – את בחירתו באופי הטיול לחו"ל וביעד הנסיעה; שתי הבחירות הללו מסתברות אם כן כשני אירועים, המניעים את העלילה ומביאים לתפנית חדה בעולמו של מארק, להעמדה אחרת שלו כיצור חברתי ולשינוי הסטטוס המשפחתי

שלו.

אירוע פרטיקולרי, שהשלכותיו לא נתבררו למארק עד תום, הוא בבחינת אירוע מכוון, המביא לשינוי דרסטי בחייו:

לפני מלחמת העולם השנייה מבקר מארק הצעיר בארץ-ישראל, אך מכיוון שהוא מתגעגע לאירופה, הוא מחליט לשוב לעיר הולדתו ולהמשיך בה את חייו. כבחור צעיר בפולין הוא נוהג להתרועע עם נשים – ללא התייחסות לסטטוס המשפחתי והחברתי שלהן, וביניהן – נשים נשואות, רווקות וגם נשים מפוקפקות. מארק מתאהב בלאה, אישה נשואה ואם לבן, והם מנהלים מערכת-יחסים אינטימית בהיחבא.⁵⁶ כשגלי האנטישמיות גואים בחברה הפולנית, מתפרצים במלוא כיעורם ובאים לידי ביטוי פוגעני ואלים, המצר את צעדי היהודים, חש מארק לסייע ללאה ולמשפחתה בכול (גם כלכלית) ואינו מהסס לסכן את חייו כדי לפעול למען שלומה של אהובתו ולהסתיר את לאה ומשפחתה. במחנה-הריכוז, שאליו הוא נלקח, הוא מתמנה לקאפו – בזכות עמידותו וטון דיבורו האסרטיבי, המעורר גיחוך בעיני החיילים הנאצים, אך גם – הערכה כלפיו. במהלך מילוי תפקידו כעושה-דברם של הנאצים, הוא עד למראות קשים, שבהם אנשים מבני-עמו ומקבוצות אתניות אחרות – קורסים מתשישות לנגד עיניו, גוססים ולא קמים עוד, אך כל הזמן הוא ממשיך למלא את תפקידו ואינו מפגין אות של חולשה והזדהות עם האסירים.

בתום מלחמת העולם השנייה, עם השחרור ממחנות-ההשמדה – עולה מארק למדינת-ישראל ונרתם ללא היסוס לתרום מחלקו למאבק הלאומי-יהודי על הקמת המדינה. הוא משרת בצבא כחייל ונלחם במלחמת השחרור. בתקופה זו הוא מפגין כושר-עמידה, נאמנות לחבריו, ובתעודת-השחרור שלו חולק לו מפקדו שבחים – כמי שהיה חייל למופת. ברם, חודשים מספר לאחר שחרורו – מזוהה מארק על-ידי אחד היהודים מניצולי-המחנות כמי שהיה עושה דברם של הנאצים, ומארק נעצר ועומד למשפט: הוא מקבל עונש-מאסר, המתקזז, בסופו של דבר, עם חודשי-המעצר הרבים, שבהם היה נתון.

אביו של מארק, בעל חנות בגדים בתל-אביב, שלא ידע על מעשיו של בנו בתקופת המלחמה, מגיב באופן חריף על האמת הנחשפת בפניו: הוא מחליט לנהוג על-פי הלכות אבליים וקורע 'קריעה' על בנו, יושב 'שבעה', וכל זאת – בזמן שבנו נתון במעצר. לאחר שחרורו של מארק מן המעצר ובסיום המשפט, המסוקר על-ידי העיתונות המקומית – מסרב אביו לקבלו לחייו, ומארק נאלץ להשתקם בכוחות עצמו.

קובצי זיכרונות אלו נדחקים אל תת-המודע של הגיבור, והם שבים ומתעוררים במלוא-החיות במסעו החדש בחייו, המתקיים, כאמור, במקום שהוא ניטרלי ונטול-מטענים ביחס לתודעתו. אמנם, גם במקום זה מעיקים עליו זיכרונות מן העבר, והם צפים עולים בתודעתו בהדרגה ובמלוא-עוצמתם, אולם שלא כבעבר – מארק אינו מתעלם מהבזקי-הזיכרונות. נראה, כי יכולתו להתמודד עם עברו המורכב – נובעת מהימצאותו במקום הזר, האי באלי, כשהוא מוקף בחברת המטיילים הישראלית הנעימה והבלתי-מחייבת. הוא מכיר את שפתם ואת אופיים הישראלי – כחבורת-מטיילים פטפטנית, בעלת רוח משובה וסקרנות, הנוגעת לא רק לאתרים המתוררים, אלא גם לסקרנות האישית זה במרחביו של זה. נראה, כי שהותו במסגרת החברתית הארעית

56. בעוד שלאה מנהלת מערכת יחסים כפולה: זו – עם בעלה, וזו – עם מארק. על מערכת היחסים של מארק עם לאה – ראו, למשל, אצל אילוטוביץ' (לעיל הערה 2), עמ' 97-100.

והבלתי-מחייבת האמת ובמקום ניטרלי – משמשת קרקע פורייה ונוחה להתמודדות עם החוויות, העולות מנבכי-התודעה.⁵⁷

דמויות-משנה כאמצעי קטליזטור לתהליכי התודעה שחוה הגיבור

דמויות-משנה ברומן – כמו נאוה, מדריכת-הקבוצה, וחברים בקבוצת המטיילים, קובי, האלמנה דורה בלום ושושי וריקי התאומות, הן פונקציות משמעותיות לעניין מצבי התודעה בעולמו של מארק; כמצופה מדמות-משנה בטקסט הפרוזאי, הן תורמות לאפיון עקיף של דמות הגיבור ויכולות ללמד עליו, להאיר את דמותו, לחשוף את תכונותיו על-ידי ניגודים וגם לחשוף את מחשבות הדמות ואת עולמו הפנימי.⁵⁸ לענייננו, דמויות אלו תורמות באופן מהותי להנעת המהלך התודעתי של הגיבור.⁵⁹

נאוה – מדריכת קבוצת התיירים כתודעה, המבקשת לפגוש בתודעה אחרת

במהלך הטיוול מנסה מדריכת הקבוצה, נאוה, לקשור קשר רומנטי עם מארק. נאוה איננה נשואה, ועבודתה כמדריכת-תיירים מתווה את סגנון-חייה, המאופיין בניידות ובבדידות. לכאורה, נראה, כי אורח-חייה של נאוה מאפשר לה להיחשף לעולמות שונים, המייצגים תודעות רבות. דמות כזו יכולה להלוו את צרכיו של מארק כאיש בודד, שלא הקים משפחה ולא שקד על טיפוחה של מערכת-יחסים חברתית עם סביבתו האנושית. ברם, מעבר ליחסו המנומס להפליא של מארק כלפי נאוה – אין הוא נענה לחיזוריה ולהצעותיה הגלויות בעניין, ואף אינו מצל את נכונותה ליחסים אינטימיים מזדמנים. הוא מודע לרמזיה ולהתנהגותה ברובד המודע, המתייחס לדחפים, אך מבכר שלא להוציאם אל הפועל.

דמותה של נאוה ונוכחותה בשלב זה בחייו – משקפות במרומז את השינוי המהותי, שחל במארק בחלוף-השנים. ייתכן, שהם רומזים אף לאבל המתמשך שלו על אהובתו, לאה, ובכך הוא מבטא באופן מוחצן רגשות של אבל וצער, שלא באו לידי ביטוי בשנים שחלפו ונתרו בגבולות תודעתו. בפועל הן מבטאות התנהגות של הימנעות מיצירת קשר. נאוה, המבקשת בכל דרך

57. יש להזכיר, כי מארק נעצר בתחומי הטריטוריה של מדינת-ישראל על-ידי גורמי-החוק, ולאחר-מכן נשפט בה. מהלך זה של שלטון-החוק משפיע על מארק במהלך חייו. הדחיקת הזיכרונות במהלך שנות עבודתו היא אם כן, אסטרטגיה מגוננת של תודעתו, בעוד שכתיר, הנמצא בתחומי טריטוריה זהה, שהוויות השואה וחקרה אינם מענייניה התרבותיים – מאפשרת לו תודעתו לראשונה לנבור בחוויות העבר הקשות ולבחון אותן.

בנוסף, מתקיימת הקבלה בין הסטטוסים השונים של מארק למצבי התודעה שלו: כתושב העיר גבעתיים הכרתו סטטית ואינה מועדת לשינויים, ואילו כתייר, הנוסע מאתר לאתר, הכרתו מאופיינת בדינמיות – בבחינה מהודשת של זיכרונותיו ובהבנת חדשות.

58. פורסטר מבחין בין דמות שטוחה – לדמות עגולה. לטענתו, בזיכרונו נחרות הדמויות השטוחות – כבלתי-משתנות: הן אינן זקוקות לפרשנות ולדברי-הסבר ואפשר לסכמן במשפט אחד (עמ' 57). לעומת זאת, הדמות העגולה מאופיינת ברב-ממדיות, ורק היא הדמות המתאימה לתפקיד טרגי ביצירה (עמ' 60). "המבחן לדמות עגולה, היא אם היא מסוגלת להפתיענו באורח משכנע" (עמ' 64). ראו עוד א"מ פורסטר, **אספקטים של הרומן**, תרגום ר' צור, תל-אביב תשכ"ד, עמ' 57-64. הכלים שמציע פורסטר יסייעו לבחון את מידת תרומתה של הדמות המשנית לתודעתה של הדמות הראשית.

59. בדיון בנושא כיווני התודעה בעולמה של דמות גיבור – מתבקש אזכורו של רומן נוסף של ג' אילוטוביץ', **יש כאן מישור**, תל-אביב תשס"ד. ברומן זה גוברת התודעה המששה על עולמו הפיסי-ממשי של הגיבור ואונסת אותו להיכנס לעולם אופציונלי-מסויט ולחיות על-פי הכאוס הדומיננטי בו. נדמה, כי גם ברומן, בדומה לאלו הנדונים במאמר זה, תפקידה של התודעה המששה הוא לסייע לתודעה המנחה של הגיבור ולאפשר לו, על-ידי המהלכים התת-הכרתיים הרדיקליים המופעלים עליו, להבין את האפשרויות הפוליטיות, העומדות לפניו במציאות. זאת – לעומת אלה, שחוה בעולם התודעתי-המסויט והמתעתע, אשר הוא מתנסה אף בו, למשל, בקשר של אהבה עם אישה ערבייה, תושבת עזה. בכאוס הפתאומי, שנוצר בעולמו המוכר של הגיבור ברומן זה – תושג הבנה פוליטית לאפשרות קיומה של אלטרנטיבה אחרת, המתרחשת רק לאחר הירידה לבירא עמיקתא, היא התודעה המששה. חוסנו של הגיבור מסייע לו לשמור על שפיות ולשוב לתודעתו המנחה, לשון אחרת, להכרתו הנדמית לאיגרא רמא.

לפרוץ את מרחביה ולפגוש במרחבי האחר, נענית בשלילה.

קובי – מטייל בקבוצת התיירים כמקרה של תודעה, הפוגשת בתודעת הגיבור

דמות נוספת בקבוצת המטיילים המאורגנת, שהיא בעלת אינטראקציה מעניינת עם מארק, היא של קובי, ישראלי גרוש, המצטרף לטיול עם חברתו, אך מודה באוזניו של מארק, כי הוא חושב על גרושתו, מתגעגע עליה, ואף היה מעוניין להתחיל עמה דף חדש.

נוכחותו של קובי הצעיר במרחב התודעתי של מארק – מסתברת כמשמעותית. הבחירות, שעושה קובי ביחסיו עם נשים, מעניקות משמעות חדשה למהלכים, שביצע מארק בחייו שלו כאיש צעיר. יתר על כן, וידוייו של קובי על אודות געגועיו על אשתו לשעבר ועל אהבתו אליה – משמשים כפרויקציה למהלך בעולמו התודעתי של מארק. דבריו של קובי על מרחביו שלו הם בבחינת אימון רוחני-נפשי למרחב האישי של מארק ומסייעים לו להבין, לאחר הטיול והחזרה לארץ, כי אף לו לוותר על האהבה שנקרתה בדרכו.

האלמנה, דורה בלום – כדמות, המעוררת כפל-תודעות בעולמו של הגיבור

דמות משנית נוספת ברומן, הנמנית עם קבוצת המטיילים, היא של דורה בלום, אלמנה יפת-מראה, מטופחת ובעלת-נימוסים. דורה היא בת-גילו של מארק ואם לבן יחיד, החי עם חברתו. דורה משתוקקת, שבנה יתחתן ויוליד לה נכדים. היא מקפידה על גינוני-נימוסים נורמטיביים, שעל-פיהם חונכה, ולכן איננה נוקטת יוזמה כדי להעמיק את הקשר עם מארק. מארק מצדו מוקסם מהתנהגותה הסולידית.

כבר בתחילתו של הטיול נראה למארק, כי שניהם מוצאים עניין זה בזה. בינו לבינו הוא מהרהר בדורה וכן הופך באפשרות להדק את הקשר עמה. ברם, נטל זיכרונות העבר הצפים ועולים – גורם לו להירתע מהעמקת-הקשר. במיוחד חושד מארק, שמא דורה יודעת פרטים על עברו בגטו ועל מעמדו כנאשם, שהועמד לדין במדינת ישראל – בגין שיתוף-פעולה עם הנאצים כנגד יהודים (את הקמט הקל המופיע במצחה הוא מפרש – כמידע, הנמצא ברשותה על אודותיו, שהיא אינה חושפת בפניו). מחווה שלו, מבט או מחמאה, שהוא משמיע באוזניה – מפשר באחת את הקיפאון הרגעי שנוצר ביניהם. עם הזמן, נחשפת דורה בפני מארק ומספרת לו על אודותיה, על בנה היחיד הרווק ועל כמיהתה, כי בנה יישא את חברתו לאישה ויקים משפחה. במרקס-היחסים, הנוצר בין השניים, תוהה מארק לא-אחת האם הקסם הגברי שלו, שהיה כלי מרכזי בעולמו בעבר, אבד לעולמים. הוא בוחן עניין זה, המלווה בחששות ובספקות רבים, אך כל גיסטה קטנה שהוא עושה – מביאה אותו ומקדמת אותו אל הקשר המיוחל עם דורה ואל הסוף הטוב.

הקשר עם דורה בזמן הטיול מדגיש את תעתועי-התודעה לרבידה השונים, לחיוב ולשלילה. מצד אחד, בהיבט התודעה המשטת – זיכרונות מן העבר אמנם מונעים ממארק לפעול לחיזוק הקשר עם דורה ולהתקרבות מהירה, אך מצד שני, בהיבט התודעה המכוונת, הם תורמים להבשלתו של הקשר, באופן שמחזק בקרבה של דורה את התפעלותה ממארק וממידותיו החיוביות.

החשד, המלווה את מארק, שהסביבה יודעת על עברו, ומתעורר חדשים לבקרים, הוא המערער את עניין התודעה של מארק כסובייקט בעיני האחר.

חשד זה, המקנן בתודעתו של מארק, נמשך גם בתום הטיול, לאחר חזרתה של הקבוצה לארץ.

הוא גורם לכך שהקשר עם דורה נותק, אך דווקא מארק הוא היוזם את חידוש הקשר. המניע לכך היא שיחה עם שכן של מארק, המספר לו כי ניצול-שוואה ערירי שהתגורר בבניין הלך לעולמו, ורק לאחר כמה ימים נתגלתה גופתו. למידע זה הייתה השפעה רבה על מארק, המחליט להעז ולהתקשר לדורה. השיחה אתה נושאת פרי; דורה שמחה לשמוע את קולו, והיא מזמינה אותו לארוחת-ערב ליום ראשון הקרוב.

מארק מגיע לביתה עם בונבוניירה "ליבר", ובדרכו אליה הוא מתייסר בשאלה, אם נכון הוא עושה בניסיון להעמיק את הקשר עמה. בערב זה מתגלה דורה בעיניו כאישה "בלעבוטסע"; ביתה חמים ומטופח, והיא מארחת נדיבה ומפנקת: מגישה לו ממיטב מאכלי הונגריה, שהכינה במו-ידיה. שוב ושוב מנקר הספק בתודעתו של מארק: האם דורה מכירה אותו מן העבר, אך איננה חושפת זאת בפניו... מארק אינו מאפשר לתודעה המשטה בו לבוא לידי ביטוי התנהגותי חיצוני, ובסופו של דבר, חולפות שעות הערב בהצלחה. עם פרידתם נושק מארק לדורה, והוא מתוודה על אושרו במחיצתה. בסמוך לפגישה, מודיע בנה של דורה לאמו שהחליט להתחתן. מידע זה נחשף, לאחר שהטיול מסתיים והקבוצה חוזרת ארצה, כשמארק מתקשר אל דורה, היא מספרת לו את החדשות ומביעה את גודל-אושרה. לכאורה, מידע זה הוא שולי ביותר, ואין לו ולא כלום עם עולמו של גיבור הרומן ועם מהלך-חיי, אלא שהודעה פתאומית זו, שדורה ייחלה לה, אך לא צפתה אותה, היא בעלת השפעה על תודעתו של מארק. דורה הנרגשת מפנה את מלוא זמנה ומרצה לסיוע בארגון החתונה, והיא עסוקה וטרודה. בפרק-זמן זה משתלטות המחשבות המשטות במארק: תחושת-ביטחון במעמדו – כאדם מן היישוב וכאיש נאהב – מתערער כבעבר הרחוק. החשש המשטה המנקר במוחו, שמא מי מהמוזמנים עלולים לזהותו כאיש הרע – שב ומשתלט על מחשבותיו. הדומיננטיות של המחשבה המשטה – בולמת את מארק, והוא מתקשה ליצור קשר עם דורה לזמן-מה ומתייסר בשל כך.

עניין זה עולה במלוא חריפותו קודם לאירוע החתונה, בערב, אשר בו דורה יוצאת עם חברה להצגה. מארק נשאר בדירתה של דורה בגפו ומתעמת מול תמונת בעלה המת של דורה: "מי אתה, זלמן בלוס?... מה אתה רוצה ממני, מה עשיתי לך שככה באת לרדוף אותי?"⁶⁰

העימות מול תמונתו של זלמן הוא, למעשה, שיח פנימי, המובל על-ידי התודעה המנחה והמשטה גם יחד, ומביאה אותו להבטיח "אני אספר לה הכול, את כל מה שהיה".⁶¹ השיח המשטה מאופיין באלמנט פנטסטי: מארק משוחח עם דמות, הנשקפת מתמונה, התלויה על הקיר. השיח הפנימי התודעתי מביא את מארק להבנה, כי כדי להצליח בקשר עם דורה יהיה עליו לספר לה על עברו ללא כחל וסרק.

בהתייחסו לעניין הפנטסטיה בעולמו התודעתי של ילד ושל מבוגר – טוען ברונו בטלהיים בספרו **קסמן של אגדות** כי "המחשבה, לדברי פרויד, היא בדיקת אפשרויות, הנמנעת מכל הסכנות הכרוכות בניסיון של ממש. המחשבה דורשת רק כמות מעטה של אנרגיה, כך שהיא מותרת בידינו אנרגיה לפעולה – לאחר שקיבלנו החלטות באמצעות שקילת סיכויי ההצלחה והדרך הטובה ביותר להשגתה".⁶²

נראה, כי בסיטואציה זו אכן נמנע מארק מִסכנות, אך הפעולה המחשבתית תובעת ממנו מאמץ

60. אילוטוביץ' (לעיל הערה 2), עמ' 265.

61. אילוטוביץ' (שם), עמ' 266.

62. ב' בטלהיים, **קסמן של אגדות ותרומתן להתפתחותו הנפשית של הילד**, תרגום נ' שליפמן, תל-אביב תש"ם, עמ' 97.

רב, והיא, למעשה, משרתת מטרה קרדינלית: היא משמשת כסימולציה למפגש הממשי, שיתרחש בסמוך בינו לבין מוישה זיכר (מחותנה של דורה), המכיר את מארק מהגטו.

התאומות: שושי וריקי – כמקרה של תודעה מכוונת של האחר

במקביל למערכת-היחסים האינטימית, הנרקמת בין מארק לדורה – מתנהלים גם חיים חברתיים בקבוצת המטיילים, שכבר הגיעה ארצה, וכל אחד מהם חזר לשגרת-יומו. כ"סייד-אפקט" של הטיוול הקבוצתי לחו"ל – מעוניינים חברי הקבוצה להיפגש ולהעלות בצוותא זיכרונות מן הטיוול.⁶³ כל אנשי הקבוצה מוזמנים לפגישה בביתן של שתיים מחברות הקבוצה, התאומות: ריקי ושושי – לערב תמונות והקרנת סרטים מהטיוול. באירוע זה מספרות התאומות למארק פרטים מעברן: בגיל צעיר מתגלע ביניהן סכסוך, ודרכיהן נפרדות לשנים רבות. לאחר שהן נפגשות שוב, בגיל, שבו כבר כל אחת מהן היא אם לילדים שבגרו – מתחוויר להן, כי שתיהן התגרשו, כלומר, על אף המרחק ביניהן הן עשו בחירות זהות. כתאומות – לא יכלו להתכחש ל"תאומותן" התודעתית גם כשנפרדו דרכיהן. כשהן נפגשות בגיל מבוגר, הן אינן נפרדות לרגע, הן עוברות להתגורר תחת קורת-גג אחת, וביתן גדוש באוסף הפילים, שהן קונות כמוכרת מכל טיוול ומקום בעולם.⁶⁴

סימכות-סיפורן של התאומות ואופי היחסים ביניהן, שהן מגוללות באוזניו של מארק כווידוי – מסתבר כטקסט חתרני שלא במודע, שכן הוא קרוב לצומת-ההחלטה של מארק באשר לעתיד יחסיו עם דורה. התאומות, המסמלות צמד של שני אובייקטים, שהן ישויות עצמאיות בעלות תודעות נפרדות. עם זאת, מהלך חייהן האינדיבידואלי גורם, שכל אחת מהן בבגרותה תחליט לחבור מחדש לאחות התאומה. סיפורן של התאומות הוא, אם כן, מכוון: הוא רומז למארק, כי עולם החששות והפחדים, שהוא חי בו, אינו אקסיומה שיש לקבלה, אלא יש להעז ולפרוץ אותו. אמנם, ידה של דורה מושטת אליו, פיה ולבה שווים וגלויים בפניו, אך בכך אין די: יהיה עליו לנקוט יוזמה ולהושיט אליה יד בוטחת. אמנם מארק מסתמך על ניסיונו העשיר בחיזורים אחר נשים ובשלל האהבות המזדמנות שהתנסה בהן, אולם אלו מתגלות כמשענת-קנה רצוף, משום שאינן מפיגות את החששות ואת הפחדים של מארק על שאלת זהותו בעיני האחר.

אירוע אחר, המתרחש במהלך המפגש בביתן של שושי וריקי, הוא הפגישה עם קובי, שמתמוטט

63. סיטואציה זו של מפגש אנשי הקבוצה והשיח, שהם מנהלים בינם לבין עצמם, מזמנת ריבוי של תודעות בעלות זוויות כפולות, כל דמות ועולמה ההכרתי המורכב. גם השהות בקבוצה בזמן הטיוול – מזמנת סיטואציה דומה.

64. על-פי תורת החלום ואף-על-פי תורות מדיטציה של המזרח הרחוק, שלפיהן משמש הפיל כקמע, מסמל הפיל עוצמה ורכות של ה'עצמי' ו/או כוח הרסני. נהוג להאמין, שהפיל זוכר את כל החוויות ואת העבר, הוא אינו שוכח דבר. המהזיק בפיל מאמין שאל לו לשמור טינה ל'עצמי' על זיכרונות העבר, אלא ישתמש בהם לחיוב, כקרקע לצמיחה ויזכור רק את הלקחים שלמד. ראו למשל, B. Bethards, *The Dream Book: Symbols for Self-Understanding*, Rockport M.A. 1996, p. 100.

אפשר לומר, שהתאומות משליכות על הפיל את רגשותיהן השליליים מן העבר זו כלפי זו, וגם – את רגשותיהן החיוביים. הפיל הוא עצם דומם, בעל מראה שאינו מאיים, ובשל גודלו הוא יכול להכיל את המטענים, שבעליו משליכים עליו. עמדתן של התאומות כלפי חפץ-נוי זה היא דרך סובלמטיבית להתמודדות עם התודעה המשטת והתודעה המכוונת. הן מבכרות לא לעסוק בעניין עצמו, אלא בדרך עממית, עקיפה וסימבולית, המייצגת את רגשותיהן.

אפשר גם לנתח את תחביב איסוף הפילים של התאומות בדרך זו: הפיל מייצג את סך החוויות החיוביות, שמייצר כל טיוול בארץ זו או אחרת. איסוף הפילים על-ידי התאומות, שהקשר הרגשי ביניהן הדוק ומיוחד, משקף את נטייתן לברור מתוך רובד תודעתן את החוויות, הרצויות להן למטרתן ולאג'נדה שקבעו להן. במובן זה, וגם על-פי תורת המדיטציה – הפיל משקף תודעה משטה, שכן התאומות מתעלמות מקשיים שהו (הן מעדיפות לטייל בעולם) ומשליכות על הפיל את כובד מטענן (שכן הוא יכול להכיל את החוויות השליליות, אשר להן קשה לשאת).

במהלך-הטיול, ועקב כך פונה לבית החולים המקומי להשגחה. במהלך האירוע בטיול – מארק מוותר על הסיורים ובוחר לשהות לצדו של קובי המאושפז. מארק מרגיע את קובי ומבטיח לו, שלא ינטוש אותו בכל מקרה. חברות זו נוסכת בקובי ביטחון רב, והוא מתוודה בפני מארק על געגועיו לגרושתו, שהסב לה עגמת-נפש, ובאוזני מארק הוא תוהה, אם תסכים לחדש אתו את הקשר הזוגי. לפגישה בבית-התאומות מגיע קובי עם אשתו שלעבר, והוא גאה להציגה בפני מארק. הוא אף מודה למארק על הטיפול בו בבאלי ועל הקשר החם שנקם ביניהם. בפגישה זו מוצגות בפני מארק שתי מערכות-יחסים שכשלו בעבר, אך שבו ושוקמו על-ידי הנפשות הפועלות (התאומות, קובי ואשתו לשעבר).

הביקור המוצלח בביתן של התאומות מביא לכך שמארק מתחיל לבלות את הימים בביתה של דורה, היחסים מתהדקים, והוא נשאר גם בלילות. הוא מרגיש הרגשה אחרת, חי. מארק מאפשר לתודעתו להטמיע את סיפורי-החיים ששמע ולכוונם לנתיב קונסטרוקטיבי ופרגמטי.

נופים (אתרים ומקומות) מעוררי-תודעה

במהלך-הטיול מבקרת הקבוצה באתרים ובמקומות שונים, ובכך היא נחשפת למנהגים ולטקסים פגניים, הזרים למנטליות הקולקטיבית שלה – כקבוצה ישראלית. התיירים הישראליים משתתפים בטקס לגירוש שדים, אשר בו מופיעים נערים צעירים, שבשיאו של הטקס האקסטטי אוכלים שברי-זכוכיות ומכניסים לפיהם גחלים לוהטות, שלפני רגע היו לוהטות ולוחשות. טקס זה הוא בעל משמעות מטפורית, היכול להאיר על מהלך-חייו הסוער של מארק. כבחור צעיר באירופה הרחוקה – פעל בדרך נהנתנית, שאופיינה באקסטזה ובהתמכרות לחושי, תוך שהוא מתעלם מנורמות חברתיות נוקשות – כמו, למשל, התעלמות מהנורמות המקובלות ביחס של גבר זר לאישה נשואה. כצעיר הוא פועל על-פי יצריו ומובל על-ידי חושי, והוא מנהל רומן עם אישה נשואה ואם לילד. גם במישור זה וגם כיהודי-קאפו, הנאלץ, מחד גיסא, להעמיד פנים של לויאליות למפקדים הנאציים, ומאידך גיסא, מנסה לשמור על גבולות עולמו ועל צלמו – כאדם. כפועל יוצא ממצב זה הוא היה נתון במאבק הקיומי לשמור על חייו ולשרוד. בסופו של טקס גירוש השדים – שוכבים הנערים על הארץ, תשושים, פצועים, סטטיים ופסיביים. עם זאת, הם נושמים, משמע הם חיים; הם שרדו את החוויה, שבחרו להשתתף בה או שנכפתה עליהם.

הטקס הפגני מעורר רושם רב על הצופה המערבי המודרני. עם זאת, בסופו של הטקס – ייפרד התייר ממקום ההתרחשות וישוב לענייניו, יהיו אשר יהיו. משמע, עולם – כמנהגו נוהג. גם חייו של מארק כאיש צעיר ונהנתן וגם כבעל תפקיד נגישה בבני-עמו ונתון לחסדי הנאצים – אינם חרותים עוד בתודעותיהם של האנשים הנמצאים בסביבתו. הם אינם יודעים על עברו, ולמעשה, בחייו בהווה כפנסיונר, איש אינו מכירו, והוא אינו נמצא בתודעתו של איש, כאילו אינו קיים.

לטקס הפגני יש משמעות נוספת: הוא מקביל לחיטוט העמוק והיסודי של מארק בתודעתו. חלקים מסוימים מהנבירה בנפשו הם משטים ומכוונים כאחת. מארק תוהה על חוסר-האבחנה ביניהם – כמו קטעים מסוימים במופע של הנערים, שאינם מתקבלים על הדעת, אך נחזו בפועל. תיאור תשישותם של הנערים בסיום הטקס והשקט המאפיין אותם – מקביל להרגשתו הפיזית של מארק לאחר תהליך של חיבוטי-נפש ושל העלאת-זיכרונות מתודעתו, בין שהיא משטה ובין שהיא מכוונת.

מפגש עם דמות מן העבר כאירוע תודעתי מכוון-מקרה של תודעה משטת

דומה, שאירוע קרדינלי, המתרחש בחתונת בנה של דורה, מדגים באופן בולט את עניין התודעה המשטת ביחס למציאות, או את הבנתו בתודעתו של ה"אחר": מארק, המוזמן לחתונת בנה של דורה, מתמלא חששות, משום שאינו יודע את מי הוא עתיד לפגוש באירוע. בתחילת האירוע מוזמן מארק לשמש עד לקניין הכתובה ולחתום עליה, והוא נכנס לחדר בלב הולם.⁶⁵ החששות בלבו באים לידי ביטוי בשיאו של אירוע החתימה: אביה של הכלה נושא את מבטו אל מארק ומזהה אותו – כמי שהיה הקאפו מן המחנה ששהה בו.

מארק יוצא מן החדר, מבולבל וחושיו מעורפלים, עד כי אינו מבחין בדרכו בדורה, המנסה לעוצרו. הוא יוצא מן האולם בידיעה, שאיבד את הקשר המיוחל, שקשר עם דורה. ברגעים אלו, אשר בהם התודעה המשטת שולטת בו ומשפיע על מהלכיו, נשמע בחלל-האוויר משפט ביידיש, המעיד על מעמדו של מארק בקהילה כבר לפני המלחמה (מארק שימש כנהגו של רב-הקהילה, הרב פומרנץ). אביה של הכלה פונה אליו בשאלה ישירה, שממנה חשש מארק כל חייו:

"אתה זוכר אותי? " ומושיט יד למארק, אך מארק המבועת אינו שולח יד לזו המושטת אליו.

אבי-הכלה מזכיר למארק את שתי הפעמים, אשר בהן פגש בו:

פעם אחת, כשמשפחתו החסידית עברה, ומארק דחף אותם – כדי לפנות דרך לרב "לבעל-בית שלך", ופעם אחרת, "בקרן ממיידאנק לאושוויץ... אם אתה לא היית... אני בטוח, שכולנו היינו הולכים לגז."⁶⁶ מסתבר, כי בשני המפגשים הללו שימש מארק כמציל-חיים של האחר.

מארק מוזמן על-ידי אבי-הכלה הנרגש, הפונה אליו בכינויו, משכבר הימים "מוטל בעל-הזרוע" ואומר לו בחביבה: "בוא, מוטל, אין זמן. יש לנו פה ילדים לחתן."⁶⁷

סיום זה הוא אופטימי ומעורר הערכה ואמפתיה כלפי מארק. זהו סיום, המציע אפשרות לצדק פואטי, ומציג במשפט קצר את פניו החומלות של הקאפו היהודי בגטו ובמחנה-ההשמדה ששהה בו.

דומה, שרק מנקודת-זמן רטרואקטיבית, ארוכת-טווח, יכולה הכפרה העצמית של מארק להתבצע. ואכן, המחילה שלו לעצמו תתרחש רק עם קיום השיחה המקרית והמרגשת עם אבי-הכלה, המתייחס אל מארק כאל בן-זוגה של דורה, ובתור כזה – כאל בעל אחריות הורית כלפי החתן. לשיחה ביניהם אין עדים – בניגוד לשיחות אחרות, שהתקיימו עם ניצולים במתכונת העימות, שנערכו בבית המשפט. היא מתבצעת בסמיכות לטקס-הקידושין המהותי והמרגש, ובו מתבקש מארק לשמש בעצמו כאחד העדים, החותמים על הכתובה. משמע, בכך מקבל מארק הערכה חד-משמעית ממשפחת הכלה. הוא נחשב בעיניהם אדם נורמטיבי ורצוי, הנוהג על-פי אמות-מידה מורליות מוסכמות, אך הוא עצמו אינו בטוח, כיצד הוא נתפס בעיני אבי הכלה. טרם כניסתו לחדר – מתקיים מאבק פנימי בתודעתו, המשטת בו, כאמור לעיל, והדבר מתאמת, לכאורה, כנבואה, המגשימה את עצמה, על-פי התודעה המשטת, עם זיהויו על-ידי אבי הכלה. אלא שתודעתו המשטת של מארק הערנית והפעילה – אינה הולמת את ההתרחשות החיצונית, ולתדהמתו של מארק, קורה ההיפך, והוא מתבדה: המפגש עם אבי-הכלה מבטל בבת-אחת את

65. אילוטוביץ' (לעיל הערה 2), עמ' 285.

66. אילוטוביץ' (שם), שם.

67. שם, עמ' 286.

הפחד הקמאי של מארק כנרדף: "אתה זוכר אותי... מוישה זיכר... בגללך, קאפו מארק, נשאתי בחיים".⁶⁸

מפגש זה אף מאפשר לו לפתוח פרק חדש בחייו התודעתיים ובחייו הפרגמטיים. הוא גם מאפשר למארק להמשיך את הזוגיות, שהחל לבנות עם דורה באורח חיובי ומוצלח. המפגש בין מוישה זיכר למארק גם מניח את דעתו של הקורא (המבועת/המודאג), החושש מאי-התקיימותו של הסוף הטוב.⁶⁹

סיכום

השימוש בנרטיב על אודות השואה, שלעתים נדמה, כי סופר עד לעיפה ברומנים בספרות העברית החדשה – מצביע על הרלוונטיות של השיח למציאות האקטואלית שבהווה. נראה, כי בשונה מרומנים אחרים בספרות הישראלית החדשה – אופן התמודדותן התודעתית של הדמויות ברומנים הנדונים של אילוטוביץ' היא מיוחדת ודינמית. בדמויות אחרות של ניצולי-שואה ברומנים כמו, למשל, **שואה שלנו**⁷⁰ – מפגינות הדמויות ניצולות-השואה שלל התנהגויות, שהן ביטויים "פוסט-טראומטיים" לחווית-השואה.⁷¹

ברומנים הנדונים של אילוטוביץ' זוכה דמות הגיבור/גיבורה, שחווה את השואה, להתכתב עם תודעתה באופן אינטנסיבי; היא זוכה לפתוח בשיח רחב ועמוק, חד ובלתי-מתפשר עם עברה הטראומטי.

דמות-הגיבור ברומנים הנדונים, **תמונות חתונה ואוכלי הגחלים** – מעוצבת כמי שאינה נרתעת מחשיפה תת-תודעתית של אירועי-חיה כניצול/ה.

יתר על כן, סיפור-חיה של הדמות נשזר באינטנסיביות בעלילת-חיה האקטואלית, העכשווית-הפוסטמודרנית. נראה, כי הדמות מיטיבה לשחזר בדמיונה את קורות-העבר, ובכך היא מצליחה לחשוף את הזיקות לממשות הרלוונטית בהווה ולהביא לשינוי מהותי בעולמה הפנימי והחיצוני.

ניתן לומר, כי תודעה משטה – קיימת יותר בעולמו של מארק, בעוד התודעה המנחה הולמת יותר את עולמה התודעתי של אלקה, שהמציאות ונסיבות-החיים, נישואיו של בעלה לאחרת – הובילו לכך שהמציאות תתענת בה. למרות זאת, היא משכנעת את עצמה, בעזרתה של מאיה, האלמנה הצעירה, להביט נכוחה ולהמשיך בחייה מנקודת-מוצא חדשה, שתאפשר לה להתמודד בנוחות-מה עם הרבדים שונים של תודעתיה.

68. אילוטוביץ' (לעיל הערה 2), עמ' 285.

69. זה הקורא, שליווה את הדמות כברת-דרך והספיק להכיר צדדים אנושיים וטובים במארק. בעניין זה של היחס של הקורא לטקסט הספרותי – מסביר בארי, כי התאוריה הביקורתית ראתה את חשיבותו של הטקסט הספרותי – כממלא תפקיד מרכזי בעיצוב "זהותנו ובתפיסתנו את הנורמות השליטות בחברה כאילו היו טבעיות ומובנות מאלהן". ראו הרציג (לעיל הערה 7), עמ' 37.

70. גוטפרוינד (לעיל הערה 5).

71. הדמויות משלכות בשיח האינדיבידואלי שלהן – פרוות, המעידות על חוויותיהן בעבר: "אסור לזרוק אוכל... אסור להגיד פיסס על אוכל..." [גוטפרוינד (שם), עמ' 105]. ניצולי-השואה, הנשאלים על-ידי הגיבור על עברם, טוענים: "עוד לא הגעת לגיל", סבא יוסף מסרב לספר לגיבור על עברו – על אף ניסיונות-השכנוע הרבים של הגיבור. ועוד ברומן זה נותרות לרוב הדמויות, שהוו את השואה בבדידותן התודעתית-ההכרתית. הן מתקשות לתמלל את רגשותיהן, ותחת זאת מבטאות דרכי-התנהגות, המתפרשות בעיני האחר כביריות ומשונות. איש, להוציא את המספר (שאיננו ניצול-שואה), אינו יכול לזהותה, לפרוץ את גבולותיה הנוקשים ולרדת לפְּשָׁרָה.

בשני הרומנים מהווה המפגש של הגיבור עם דמות מן העבר חוויה מכוננת ונחוצה להמשך הולם של חיי הדמות, שהוא, למעשה, בחינת התחלה חדשה, ללא כתמי העבר. אף-על-פי שמדובר בשתי דמויות, הנמצאות בשלב הזקנה בחייהן, הגיל השלישי – מכוון הטקסט ללמדנו, כי כל אדם, יהא גילו אשר יהא, זכאי לאיכות-חיים תודעתית. תודעה זו היא אשר מנהלת את עולמו של האדם, את מעשיו ואת בחירותיו, והיא המנחה את הגיבורים ברומנים הנדונים לנתיב של עתיד ברור ונטול-ספק, שאיים, עד לתפנית, על מכלול קיומו של הגיבור (בעברו, בהווה שלו ובעתידו).

ברם, גם התודעה המשטתית, זו המתקיימת לרוב בתת-המודע ומאיימת לפרוץ אל מחוץ לגבולותיה ולצוף אל התודעה, היא בעלת-משמעות חיובית ובעלת-זיקה להתרחשויות, המובילות את הדמות אל התחלה חדשה:

את מארק היא מובילה לקבלת האישור החברתי הנכסף מאת ניצולים, המזהים אותו מעברו באירופה, זוכרים לו את פניו המוסריות ואף מכירים לו טובה. תודעתו המשטתית מביאה לייסוריו ולסגנון-חיי – כאיש ערירי חסר חיי חברה ומסתגר. ברם, רגשותיו העמוקים כלפי דורה – מתגברים על החשש, והם מהווים חוליה מקשרת בין שתי התודעות המתקיימות בו.⁷²

את אלקה היא מובילה אל הגילוי הנורא, כי בעלה חי ונשא אישה אחרת, וכי ברגע הפגישה עמו הוא אינו מזהה אותה כלל. חוסר-הזיהוי הוא אישור מוחלט בעיני אלקה על כך שתקופת-העבר, שפעלה בתודעתה באופן דינמי ומשטתית – אין לה, למעשה, מקום בחייה, וכי היא יכולה לפתוח בחיים חדשים, נטולי מחשבות התייסרות על מותו ועל סבלו, כפי שנתקיימו בתודעתה המשטתית.

ניתן לומר, כי תשתיות התודעה הכפולות, המצויות בדמותו הפרטיקולרית של הגיבור, מקיימות יחסים סימביוטיים זו עם זו, ובמאמר זה צוינו סיטואציות, שבהן רובד בתודעתו של הגיבור, המנחה או המשטתית, מתעלם ממשנהו, אולם ישנם גם מצבים, שבהם נדרשת תודעה לחברתה, וזו באה לעזרתה. בכך תורמות התודעות לרווחתו של האני הגיבור, ויכולות אף להביא לתמורה משמעותית בחייו.

אין להתעלם מאופים של הטקסטים כרומנים, שנוכחותו של המספר בהם היא מהותית ורב-ת-זווית. הסצנות השונות ברומנים אלו – מסופרות בגוף שלישי על-ידי המספר, שמנקודת-תצפיתו מובא הסיפור. לטענת שרה הלפרין בספרה *על ה'פואטיקה' לאריסטו*,⁷³ ניתן לזהות ביצירה הסיפורית אלמנטים דרמטיים, המאפשרים לדמות להציג את דבריה "ללא תיווכו או התערבותו של המחבר".⁷⁴ ואמנם, שני רומנים אלו מסופרים מנקודת-מבטו של המספר הכל-יודע,⁷⁵

72. על הזיקה בין תפיסה לא-מודעת לרגש דנו חוקרים בפסיכולוגיה – כמו, למשל, מק-גינס (1949), קונסט-וילסון וזאוניק (1980) וארדלי (1985). מחקריהם רמזו לכך כי גירויים, שאינם מזוהים ברובד המודע, יכולים להשפיע על ההתנהגות. תאורטיקנים יוצאים מתוך הנחה, כי תפיסה לא-מודעת ממלאת תפקיד בחיי-הרגש של האדם. חוקרים אלה גרסו, כי "מערכת-התפיסה החושית הבלתי-מודעת של הפרט אכן יכולה לגלות במהירות מצב מעורר פחד וחרדה, ולמנוע באורח כלשהו את מערכת-התפיסה המודעת של אותו פרט מזהוי של המצב. הגנה... מן הסוג הזה ממלאת את תפקיד ההגנה על הפרט מפני חרדה מכאיבה". ראו אטיקסון ואחרים (לעיל הערה 10), א, עמ' 172.

73. ש' הלפרין, *על ה'פואטיקה' לאריסטו*, תל-אביב תשל"ח, עמ' 15.

74. גם מקומו של המחבר אינו נפקד בשיח על סוגי תודעות. בשיחה, שערכתי עם הסופר, גיל אילוטוביץ', ב-14 בנובמבר 2010, הוא סיפר: "יותר מאשר על תקופת השואה – אני כותב על ניצולי-שואה. זאת – משום שכמוכן לא חייתי בתקופת השואה, אבל אני בן להורים, שהם ניצולי-שואה. בילדותי גדלתי בסביבה של ניצולים, החברים של ההורים, השכנים. רבים סביבי הביאו עמם, גם אם לא במילים מפורשות, את מה שהיה שם. הורי וסבתי אף פעם לא סיפרו ולא דיברו על קורותיהם במלחמה. אני חושב, שזאת הסיבה, שאני כותב על ניצולי-שואה – הרצון לפתוח קופסאות שחורות ולפענח את מה שבתוכן. **תמונת חתונה** היה בעבורי מסע אל סיפור-חייה של

המשתמש בטכניקות רטוריות-דרמטיות – כדי לשוות לנרטיב זה אותנטיות, תחושת אמפתיה עם דמות מבוגרת ומבודדת חברתית, שבמצאיות של זמננו לא הייתה נתפסת כאטרקטיבית וכמעוררת עניין בדור הצעיר. נוכחותו של המספר תוך שימוש בטכניקת זה היודע-כל – מאפשרת ריכוך של סיפור-החיים הטרגי⁷⁶ של כל אחת מן הדמויות וגם חדירה לתודעותיהן: זו המשטה, וזו המכוונת.

טענתו של פרויד שהוצגה לעיל על אודות מערכת המודע של הסובייקט, המפקחת באופן נורמלי על הפעלת הרגשות וכן על הגישה לתנועתיות – תוכל עתה לעמוד לבחינה. פרויד משלים טענה זו – באומרו, כי כל זמן שמערכת המודע מפקחת על הפעלת הרגשות והתנועות, המצב המנטלי של האדם המסוים נחשב נורמלי.⁷⁷

נראה, כי עיקרון זה הולם את עולמן ההכרתי של שתי הדמויות שהוצגו: כל הזמן הן פועלות מתוך מודעות, גם כאשר הן נקלעות שלא בטובתן לסיטואציות אמוציונליות וקיצוניות.⁷⁸

סבתי. הגרעין של הסיפור מבוסס על קורותיה במלחמה ואחריה. את הנסיעה באוטובוס לכפר סבא היא מעולם לא עשתה, אבל היה לי חשוב לעשות עבורה את הנסיעה הזאת עשרים שנה אחרי שהיא הלכה לעולמה. לפני שכתבתי גם את **תמונות התונה** וגם את **אוכלי הגחלים** – עשיתי עבודת-תחקיר מאוד מקיפה, שהוליכה אותי אל נבכי-העבר. לפני מספר שנים הוזמנתי על-ידי יוצאי לידה לקרוא מהספר **תמונות התונה** ביארצייט (יום הזיכרון), שהם עושים לזכר הטבח הנורא שהתרחש במקום. מאוד חששתי מהתגובות של הקהל, כי אלה אנשים שהיו שם. אני חייב לומר שניגשו אלי אנשים ואמרו לי: "היית אתנו שם, ברחובות, בסמטאות, בגטו ובאקציה!" בשבילי זאת הייתה המחמאה הגדולה ביותר שיכולתי לקבל".

75. למשל, ברומן **תמונות התונה**: "איסר חשב שזאת ממש חרפה..." (עמ' 73), "אלקה יודעת שלצעירים של היום יש שיטות חינוך..." (עמ' 75); ברומן **אוכלי הגחלים**: "אמש נדדה שנתו, הרהורים לא ברורים טרדו אותו..." (עמ' 276), "הוא חש איך אלפי דברים שהתקבצו בתוך חזהו..." (עמ' 277)

76. הלפרין עורכת אבחנה בין המושג טרגדי, שאינו מצוי כערך לשוני במילון ומציין מונח טכני, הבא להתייחס למבנה הטרגדיה לבין המושג טרגי, המתייחס לתוכן היצירה "ומורה בשפת-הדיבור ובספרות המצויה על מה שמבטא צער, סבל או אסון". ראו הלפרין (לעיל הערה 73), עמ' 65.

77. ראו הערה 15 לעיל.

78. למשל, אלקה מחליטה לנסוע לכפר-סבא לפגוש באישה. התנהגותה בנסיעה גורלית זו כלפי חוץ היא נורמלית ולא מעוררת תשומת-לב: היא משוחחת עם מאיה ומספרת לה את סיפור-חייה. מארק עומד באירוע החתונה של בנה של דורה ואינו יודע את נפשו – מחשש, פן יזוהה על-ידי אחד מהאורחים. ברם, הוא נעמד במקומו וממתין להיקרא לחדר, שמתקיים בו טקס-החתימה על הכתובה.